

ประเภทและบทบาทของ “เจตนา” ในพุทธจริยศาสตร์เถรวาท

หลักธรรมในพุทธศาสนาที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อการประพฤติปฏิบัติ เมื่อกล่าวถึงการประพฤติปฏิบัติจึงมีความเกี่ยวข้องกับเจตนา กล่าวคือ หลักธรรมต่าง ๆ ในพุทธศาสนาทั้งในส่วนที่ควรเว้นและส่วนที่ควรทำให้เจริญ ย่อมอยู่ที่เจตจำนงของแต่ละคนที้นำไปสู่ปฏิบัติทั้งสิ้น ดังนั้นในบทนี้จะนำเสนอแนวคิดเกี่ยวกับ “เจตนา” ในพุทธจริยศาสตร์เถรวาทที่มีบทบาทสำคัญอย่างชัดเจนอันปรากฏอยู่ในคัมภีร์สำคัญทั้งในพระไตรปิฎก และอรรถกถาพร้อมทั้งแนวคิดเรื่องดังกล่าวของนักวิชาการและบุคคลที่ปฏิบัติธรรมบางส่วนมาแสดงดังต่อไปนี้

3.1 เจตนาที่ปรากฏในพระวินัยปิฎกและอรรถกถา

พระวินัยปิฎก แสดงเนื้อหาเกี่ยวกับสิกขาบทของพระภิกษุ สิกขาบทของภิกษุณี เรื่องราวของพระพุทธเจ้าตั้งแต่การตรัสรู้ การประกาศพระศาสนา ตลอดจนเรื่องราวต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับพระวินัย

3.1.1 เจตนารมณ์ของการบัญญัติพระวินัย

การบัญญัติสิกขาบทไม่ได้บัญญัติไว้ล่วงหน้า หรือตราไว้สำเร็จอย่างกฎหมายหรือกฎระเบียบที่ร่างไว้ แต่การบัญญัติพระวินัยเกิดจากการประพฤติบกพร่องของพระภิกษุ ซึ่งเป็นสิ่งที่ไม่เหมาะสมแก่สมณะ อันไม่ใช่ลักษณะของบุคคลที่มีชีวิตอย่างประเสริฐหรือการประพฤติพรหมจรรย์ ด้วยเหตุนี้พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติพระวินัยโดยมีวัตถุประสงค์คือ

- 1) เพื่อความรับว่าดีแห่งสงฆ์
- 2) เพื่อความสำราญแห่งสงฆ์
- 3) เพื่อข่มบุคคลผู้เกียติ
- 4) เพื่ออยู่สำราญแห่งภิกษุผู้มีศีลเป็นที่รัก
- 5) เพื่อป้องกันอาสวะอันจะบังเกิดในปัจจุบัน
- 6) เพื่อกำจัดอาสวะอันจักบังเกิดในอนาคต

- 7) เพื่อความเลื่อมใสของชุมชนที่ยังไม่เลื่อมใส
- 8) เพื่อความเลื่อมใสของชุมชนที่เลื่อมใสแล้ว
- 9) เพื่อความตั้งมั่นแห่งพระสัทธรรม
- 10) เพื่อถือตามพระวินัย¹

เจตนารมณ์ในการบัญญัติพระวินัยทั้ง 10 ประการ เมื่อกล่าวโดยอาศัยประโยชน์อันพึงเกิดขึ้น ซึ่งสามารถแบ่งประเภทได้ดังนี้ ข้อ 1) และ 2) เพื่อให้เกิดประโยชน์แก่สงฆ์โดยส่วนรวม ข้อ 3) และ 4) เมื่อประโยชน์เฉพาะบุคคล ข้อ 5 และ 6) เพื่อประโยชน์คือความดีงามแห่งชีวิต ข้อ 7) และ 8) เพื่อประโยชน์แก่พุทธศาสนิกชน ข้อ 9) และ 10) เพื่อประโยชน์แก่พระศาสนา²

เพื่อความรับว่าดีแก่สงฆ์ เป็นการวางระเบียบให้พระสงฆ์ประพฤติเรียบร้อย มองเห็นคุณและโทษของการประพฤตินั้น ๆ และการบัญญัติสิกขาบทก็เป็นความเห็นชอบร่วมกัน เมื่อพระสงฆ์ปฏิบัติตามพระวินัยแล้วย่อมเกิดความสำราญหรือความผาสุก ซึ่งเป็นความผาสุกของพระสงฆ์จึงไม่เกิดความเดือดร้อนใจ (วิปฏิสาร) นี่คือนิยามของประโยชน์ที่เกิดขึ้นโดยส่วนรวม

เพื่อข่มบุคคลผู้เกียติการ เป็นการควบคุมหรือกำราบบุคคลผู้ที่ไม่มีความละอาย ประพฤติเลวทราม เพื่อความสำราญหรือผาสุกแห่งภิกษุผู้มีศีลดีงาม ข้อนี้เป็นลักษณะเฉพาะบุคคลเมื่อมีศีลดีงามแล้วก็จะไม่ถูกลงโทษหรือติเตียนจะเข้าห่มุณเฑาะว์ก็ไม่เกิดความสะทกสะท้าน ลักษณะดังกล่าวนี้เป็นประโยชน์แห่งบุคคล

เพื่อป้องกันอาสวะอันจักบังเกิดขึ้นในปัจจุบัน และเพื่อกำจัดอาสวะอันจักบังเกิดขึ้นในอนาคต ทั้ง 2 ข้อนี้ เพื่อประโยชน์คือความดีงามแห่งชีวิต กล่าวคือ เพื่อให้เกิดประโยชน์แห่งความบริสุทธิ์ เป็นการป้องกันและกำจัดกิเลสที่จะเกิดขึ้น ทั้งทางกายและทางใจ หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งว่า เพื่อระงับอย่าให้ความชั่วเกิดขึ้นในปัจจุบัน และกำจัดความชั่วที่จะเกิดในอนาคต

เพื่อความเลื่อมใสของชุมชนที่ยังไม่เลื่อมใสและเพื่อความเลื่อมใสยิ่งของชุมชนที่เลื่อมใสแล้ว ทั้ง 2 ข้อนี้เราสามารถเข้าใจชัดเจน คือ การที่พระสงฆ์ประพฤติอยู่ในสิกขาบท ย่อมนำมาซึ่งความเลื่อมใสแก่บุคคลที่พบเห็น พระสงฆ์นับว่าเป็นเนื้อนาบุญของพุทธศาสนิกชน จึงจัดเป็นประโยชน์แก่พุทธศาสนิกชน

เพื่อความตั้งมั่นแห่งพระสัทธรรมและเพื่อถือตามพระวินัย 2 ข้อนี้เป็นประโยชน์แก่พระศาสนา กล่าวคือ การที่ยังมีบุคคลประพฤติปฏิบัติตามพระธรรมวินัย พระศาสนาก็ยังคงอยู่สืบไป

¹ วิ. มห. 2/84/11.

² เสฐียรพงษ์ วรรณปก, คำบรรยายพระไตรปิฎก, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, 2543), น. 21-22.

และที่ถือตามพระวินัยนั้นเป็นการทำให้มีบทบัญญัติเพื่อใช้เป็นหลักเกณฑ์จัดระเบียบของหมู่คณะ เป็นการสนับสนุนความมีวินัยให้มั่นคงยิ่งขึ้น

3.1.2 คำจำกัดความของศัพท์บางคำในพระวินัย³

- 1) มุลบัญญัติ ข้อบัญญัติที่พระพุทธเจ้าทรงตั้งไว้เดิม
- 2) อนุบัญญัติ บัญญัติเพิ่มเติม, บทแก้ไขเพิ่มเติมที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติเสริมหรือผ่อนพระบัญญัติที่วางไว้เดิม
- 3) ครุกาบัติ อาบัติหนัก ได้แก่ อาบัติปาราชิก เป็นอาบัติที่แก้ไขไม่ได้และ อาบัติสังฆาทิเสส อยู่กรรมจึงพ้นได้
- 4) ลหุกาบัติ อาบัติเบา หมายถึง อาบัติที่มีโทษเล็กน้อย ได้แก่ อาบัติอุลลัจจัย ปาจิตตีย์ ปาฏิเทสนียะ ทุกกฏ ทุพภาสิต
- 5) อเตกัจฉา แก้ไขไม่ได้, เยียวยาไม่ได้ หมายถึง อาบัติโทษหนักถึงที่สุดต้องแล้วขาดจากความเป็นภิกษุ
- 6) สเทกัจฉา อาบัติที่ยังพอเยียวยาหรือแก้ไขได้ คือตั้งแต่สังฆาทิเสสลงมา
- 7) สจิตตกะ มีเจตนาเป็นไปโดยตั้งใจ เป็นชื่อของอาบัติพวกหนึ่งที่เกิดขึ้นโดยมีสมุฏฐานมีเจตนา คือ ต้องจงใจทำจึงจะต้องอาบัตินั้น เช่น ภิกษุหลอนภิกษุให้กลัวผี ต้องปาจิตตีย์ ข้อนี้เป็นสจิตตกะคือ ตั้งใจหลอกจึงต้องปาจิตตีย์ แต่ถ้าไม่ตั้งใจหลอกไม่ต้องอาบัติ
- 8) อจิตตกะ ไม่มีเจตนา เป็นชื่อของอาบัติพวกหนึ่งที่เกิดขึ้น โดยสมุฏฐานที่แม้ไม่มีเจตนา คือ ถึงแม้ไม่จงใจก็ต้องอาบัติ เช่น ฉันทหารในเวลาวิกาล ดื่มน้ำเมา
- 9) ปณณัตติวัชชะ อาบัติที่เป็นโทษทางพระบัญญัติ คือ คนสามัญทำเข้าไม่เป็นความผิด เป็นความผิดเฉพาะแก่ภิกษุ โดยฐานละเมิดพระบัญญัติเช่น ฉันทหารในเวลาวิกาล ขุดดิน
- 10) โลกวัชชะ อาบัติที่เป็นโทษทางโลก คือ คนสามัญที่มีโทษภิกษุทำเข้าก็เป็นความผิด ความเสียหาย เช่น โจรกรรม ฆ่ามนุษย์ บางทีว่าเป็นของเสียหายที่ชาวโลกติเตียนถือว่าไม่เหมาะสมกับสมณะ เช่น ดื่มสุรา

³ ดูรายละเอียดใน พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ 11 (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2546), น. 25, 137, 200, 215, 217, 248, 249, 304, 306, 313.

3.1.3 ลักษณะอาการของการล่วงละเมิดพระบัญญัติ

การที่ภิกษุประพฤติกล่วงละเมิด พระบัญญัติย่อมได้รับโทษทางพระวินัย ชื่อว่าอาบัติ คำว่า อาบัติหมายถึง การต้อง, การล่วงละเมิด โทษที่เกิดแต่การละเมิดสิกขาบท⁴ ลักษณะการล่วงละเมิดนั้นเรียกว่า อาการที่ภิกษุต้องอาบัติมี 6 ประการคือ

- 1) ไม่ละอาย
- 2) ไม่รู้
- 3) สงสัยแล้วขึ้นทำ
- 4) สำคัญว่าควรในของที่ไม่ควร
- 5) สำคัญว่าไม่ควรในของที่ควร
- 6) ลืมสติ⁵

ลักษณะอาการที่จะต้องอาบัติ อันเกิดจากการที่ไม่มีความละอายนั้น ซึ่งภิกษุรู้อยู่ว่า เป็นสิ่งที่ไม่ควรทำ เพราะมีพระบัญญัติใช้ห้ามไว้ แต่ยังขึ้นกระทำ ลักษณะเช่นนี้เรียกว่า ต้องอาบัติด้วยความไม่ละอาย

ภิกษุบางรูปยังไม่ได้ศึกษาพระวินัยโดยละเอียด หรืออาจเป็นผู้ที่บวชใหม่ยังไม่รู้ว่า สิกขาบทใดบ้างที่ทรงบัญญัติไว้ แล้วล่วงละเมิด เช่น การอยู่ปราศจากไตรจีวร 1 ราตรี การเก็บอดิเรกจีวรล่วง 10 วัน หรือการนอนร่วมกับอนุปสัมบันเกิน 3 คืน ลักษณะเช่นนี้แม้จะอ้างว่าไม่รู้ก็ไม่พ้นจากอาบัติ เรียกว่าต้องอาบัติด้วยความไม่รู้

การสงสัยว่า การกระทำนั้น ๆ จะผิดพระบัญญัติหรือไม่ ถ้าการกระทำของพระภิกษุนั้น ผิดก็ต้องอาบัติตามวัตถุ ถ้าไม่ผิดก็ต้องอาบัติเช่นกัน แต่เป็นอาบัติทุกกฏ เช่น จีวรยังไม่ล่วง 10 วัน ภิกษุสงสัย บริโภค ต้องอาบัติทุกกฏ⁶ ลักษณะของการอาบัติเช่นนี้เรียกว่า สงสัยแล้วขึ้นทำ

เนื่อบางชนิดที่มีพุทธบัญญัติห้ามไว้⁷ เช่น เนื่อช้าง เนื่อม้า เนื่อสุนัข ถ้าหากว่าภิกษุ เข้าใจว่าเป็นเนื้อหมู แล้วฉันเนื้อเหล่านั้นซึ่งเป็นเนื้อต้องห้าม ต้องอาบัติ เพราะสำคัญว่าควรในของ

⁴ เรื่องเดียวกัน, น. 347.

⁵ วิ. ป. 10/887/416.

⁶ วิ. มหา. 3/7/700.

⁷ พุทธบัญญัติเกี่ยวกับการห้ามภิกษุฉันเนื้อต่าง ๆ คือ เนื้อมนุษย์ เนื้อช้าง เนื้อม้า เนื้อสุนัข เนื้องู เนื้อราชสีห์ เนื้อเสือโคร่ง เนื้อเสือเหลือง เนื้อหมี เนื้อเสือดาว ดูรายละเอียดใน วิ. ม.

ที่ไม่ควร หรือพิษพบเนื้อหมูซึ่งเป็นเนื้อที่บริโภคได้ แต่พิษเข้าใจว่าเป็นเนื้อสุนัข ไม่ควรบริโภค แล้วบริโภคเนื้อหมูนั้นก็ต้องอาบัติทุกกฎ เพราะสำคัญว่าไม่ควรแล้วยังฉัน ลักษณะเช่นนี้เรียกว่า ต้องอาบัติด้วยสำคัญว่าไม่ควรในของที่ควร

ในพระวินัยบางสิกขาบทที่กำหนดเกี่ยวกับเวลาไว้ เช่น ของที่เก็บไว้ฉันเพียง 7 วัน แต่พิษลืมเก็บไว้เกินแล้วนำมาฉัน อย่างนี้เรียกว่าต้องอาบัติเพราะลืมสติ

3.1.4 สมุฏฐานแห่งอาบัติ

สมุฏฐานคือ ทางเกิดแห่งอาบัติ หรือมูลแห่งอาบัติที่เรียกว่ามูลแห่งอาบัติตาทิกรณมี 6 อย่างคือ

- 1) อาบัติเกิดทางกาย
- 2) อาบัติเกิดทางวาจา
- 3) อาบัติเกิดทางกายกับวาจา
- 4) อาบัติเกิดทางกายกับจิต
- 5) อาบัติเกิดทางวาจากับจิต
- 6) อาบัติเกิดทางกายวาจาและจิต⁸

สมุฏฐานที่เกิดลำพังกายอย่างเดียว แม้ไม่ได้ตั้งใจก็อาบัติ เช่น การบริโภคอาหารในเวลาวิกาล ในโภชนวรรคที่ 4 สิกขาบทที่ 7 แห่งปาจิตติย การดื่มสุราและเมรัย ในสุราปานวรรคที่ 6 สิกขาบทที่ 1 แห่งปาจิตติย

อาบัติที่เกิดลำพังวาจา เช่น พิษุสอนธรรมแก่อนุสัมบันว่าพร้อมกัน แม้ว่าจะพลั้งปากไปโดยไม่มีเจตนาก็ยังต้องอาบัติ ตามมุลาวาทวรรคที่ 1 สิกขาบทที่ 4 แห่งปาจิตติย

อาบัติที่เกิดทางกายกับวาจานั้น เป็นสมุฏฐานของอาบัติเกิดทางกายก็ได้ เกิดทางวาจาก็ได้ หรืออาบัติตัวเดียวเกิดได้ทั้ง 2 ทาง เช่น ในมุลาวาทวรรคที่ 1 สิกขาบทที่ 8 แห่งปาจิตติย ว่าด้วยพิษุบออกอุตริมนุสธรรมที่มีจริงแก่อนุสัมบันสิกขาบทนี้มีสมุฏฐาน 3 คือ 1. เกิดแต่กาย มิใช่วาจา มิใช่จิต 2. บางที่เกิดแต่วาจามิใช่กาย มิใช่จิต 3. บางที่เกิดแต่กายกับวาจา มิใช่จิต⁹

⁸ วิ. จ. 8/648/565.

⁹ วิ. ป. 10/67/49.

อาบัติที่เกิดทางกายกับจิต เช่น ในปฐมปาราชิกว่าด้วยการเสพเมถุนซึ่งมีสมุฏฐานอย่างเดียวคือ เกิดแต่กายกับจิต¹⁰ ส่วนสิกขาบทที่ 2 ในปาราชิกว่าด้วยภิกษุถือเอาของที่เจ้าของเขาไม่ได้ให้ราคา 5 มาสก มีสมุฏฐาน 3 อย่างคือ 1. บางที่เกิดแต่กายกับจิต มิใช่วาจา 2. บางที่เกิดแต่วากับจิตมิใช่กาย 3. บางที่เกิดแต่กาย วาจา และจิต¹¹

สมุฏฐานแห่งอาบัติทั้ง 6 อย่างนี้ บางสิกขาบทก็มีสมุฏฐานทั้ง 6 อย่างกล่าวคือ อาบัติอาจเกิดจากสมุฏฐาน 6 อย่างใดอย่างหนึ่งก็ได้ เช่น ทรงบัญญัติในสัคคียปาจิตติยแก่ภิกษุผู้ถึงการซื้อและขาย...บรรดาสมุฏฐานแห่งอาบัติ 6 สิกขาบทนี้เกิดด้วยสมุฏฐาน 6¹²

ข้อสังเกตในสมุฏฐานแห่งอาบัติทั้ง 6 อย่างปรากฏว่า ลำพังจิตอย่างเดียวไม่ได้เป็นสมุฏฐานของอาบัติ มีเฉพาะกายกับจิต วาจากับจิต และกาย วาจา และจิต ทั้งนี้เพราะว่าเพียงแค่นี้ก็อย่างเดียว โดยไม่เกิดพร้อมกับกายหรือวาก็ไม่เป็นอาบัติ และอีกอย่างหนึ่งคือ พระวินัยบัญญัติอยู่ในระดับของศีล แม้ว่าจะเป็นศีลปาฏิโมกข์ก็ตาม แต่ความหมายของศีลคือ ความประพฤติดีทางกายและวาจา, ข้อปฏิบัติสำหรับควบคุมกายและวาจาให้ตั้งอยู่ในความดีงาม¹³ ดังนั้นลำพังจิตอย่างเดียวจึงไม่เป็นสมุฏฐานของอาบัติ

3.1.5 เจตนากับการตัดสินใจพระวินัย

เมื่อพิจารณาเกณฑ์การตัดสินใจในการปรับอาบัติภิกษุว่าจะปรับอาบัติหรือไม่ในเรื่องความจงใจหรือไม่จงใจที่จะล่วงละเมิดพระบัญญัติ 2 กรณีคือ

กรณีที่ 1 ในบางสิกขาบทถ้าหากว่าภิกษุประพฤติก่อล่วงละเมิด แต่ไม่ได้มีความจงใจหรือเจตนา ซึ่งอาจมีเหตุปัจจัยอื่น ๆ เกิดขึ้น จึงส่งผลให้การประพฤติก่อล่วงละเมิดนั้นไม่ถือว่าเป็นอาบัติ กรณีเช่นนี้เรียกว่า สจิตตกะ อาบัติที่เกิดขึ้นเพราะมีเจตนา หมายความว่าถ้าไม่มีเจตนาหรือไม่จงใจก็ไม่เป็นอาบัติ

กรณีที่ 2 แม้ว่าการล่วงละเมิดพระบัญญัติ เป็นไปโดยมิได้ตั้งใจในบางสิกขาบทก็ยังต้องอาบัติ ลักษณะเช่นนี้เรียกว่า อจิตตกะ อาบัติที่เกิดขึ้นเพราะไม่มีเจตนาหมายความว่าแม้ไม่มีเจตนาก็ต้องอาบัติ

¹⁰ จิ. ป. 10/2/3.

¹¹ จิ. ป. 10/4/8.

¹² จิ. ป. 10/47/39.

¹³ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, น. 245.

การพิจารณาว่าสิกขาบทไหนบ้างที่จัดเป็นสจิตตกะหรืออจิตตกะในประเด็นนี้สามารถวิเคราะห์ได้จากสมุฏฐานแห่งอาบัติ 6 อย่างกล่าวคือ สิกขาบทใดก็ต้องพร้อมด้วยจิตเท่านั้น สิกขาบทนั้นเป็นสจิตตกะ สิกขาบทใด แม้เว้นจากจิตก็ต้อง สิกขาบทนั้นเป็นอจิตตกะ¹⁴ หรืออาจสรุปได้ว่า อาบัติในสิกขาบทใดมีสมุฏฐานด้วย กายกับจิต วาจากับจิต กายวาจาและจิต สิกขาบทนั้นเป็นสจิตตกะคือ มีเจตนาจึงต้องอาบัติ ถ้าไม่มีเจตนาไม่ต้องอาบัติ เพื่อให้เห็นลักษณะของการวินิจฉัยในการปรับอาบัติ จึงสามารถพิจารณาได้ดังนี้

(1) สิกขาบทที่จัดเป็นสจิตตกะ (อาบัติที่เกิดขึ้นเพราะเจตนา)

การล่วงละเมิดพระบัญญัติไม่สามารถสำเร็จได้เพราะมโนกรรมอย่างเดียวแต่สำเร็จได้ด้วยการประกอบ (สัมปยุต) กับกายกรรมและวจีกรรม อย่างไรก็ตามวิธีการตัดสินทางพระวินัยถึงแม้ว่ามีความสนใจในการละเมิดที่ประกอบด้วยกายกรรมและวจีกรรม แล้วยังต้องคำนึงถึงผลที่เกิดขึ้นด้วย ถ้าหากว่าผลที่เกิดขึ้นจากการกระทำสมตามอกุศลเจตนา ก็จะมีการปรับโทษหรืออาบัติถึงที่สุด แต่ถ้ายังไม่สมบูรณ์ตามเจตนา การปรับอาบัติก็จะมีการลดหลั่นตามลำดับพิจารณาได้จากกรณีต่อไป

ก. ภิกษุรูปหนึ่ง ไปสู่ลานตากผ้าของช่างย้อม เห็นผ้ามีราคามาก ยังโง่จิต (จิตคิดจะลัก) เกิดขึ้นแล้ว ได้มีความรังเกียจว่าเราอาบัติปาราชิกแล้วกระมังหนอ...พระผู้มีพระภาคตรัสว่า...เธอไม่ต้องอาบัติ เพราะเพียงแต่คิด

ข. ภิกษุรูปหนึ่ง ไปสู่ลานตากผ้าของช่างย้อม เห็นผ้ามีราคามาก มีโง่จิตจับต้องผ้านั้นแล้ว ได้มีความรังเกียจว่า เราอาบัติปาราชิก แล้วกระมังหนอ...พระผู้มีพระภาคตรัสว่า...เธอไม่ต้องอาบัติปาราชิก แต่ต้องอาบัติทุกกฏ

ค. ภิกษุรูปหนึ่ง ไปสู่ลานตากผ้าของช่างย้อม เห็นผ้ามีราคามาก มีโง่จิตทำผ้านั้นให้ไหม้แล้ว ได้มีความรังเกียจว่าเราอาบัติปาราชิกแล้วกระมังหนอ...พระผู้มีพระภาคตรัสว่า...เธอไม่ต้องอาบัติปาราชิก แต่ต้องอาบัติถุลลัจจัย

ง. ภิกษุรูปหนึ่ง ไปสู่ลานตากผ้าของช่างย้อม เห็นผ้ามีราคามาก มีโง่จิตทำผ้านั้นให้เคลื่อนจากฐานแล้ว ได้มีความรังเกียจว่าเราอาบัติปาราชิกแล้วกระมังหนอ...พระผู้มีพระภาคตรัสว่า...เธอต้องอาบัติปาราชิกแล้ว¹⁵

จากเนื้อความนี้เป็นกรณีตัวอย่างของการวินิจฉัยอาบัติปาราชิกในสิกขาบทที่ 2 ว่าด้วยภิกษุถือเอาของที่เจ้าของไม่ได้ให้ได้ราคา 5 มาสก ก.จิตเพียงแค่อคิดจะลักยังไม่ปรับโทษ ข.จิตคิด

¹⁴ วิ. มหา. อ. 1/839.

¹⁵ วิ. มหา 2/128/35 – 36.

จะลักเพียงแค่จับต้อง ปรับอาบัติอย่างเบาคือทุกกฏ ค.จิตคิดจะลักจับต้องให้ไหว ปรับอาบัติหนักขึ้นอีกคือถูกลักจับ จ.จิตคิดจะลักทำให้เคลื่อนจากฐานปรับอาบัติถึงที่สุดคือ ปาราชิก การที่ภิกษุกระทำด้วยตัวเองเช่นนี้เรียกว่า สาณตติกะและอีกประการหนึ่งคือ การใช้ให้บุคคลอื่นกระทำเรียกว่า อาณตติกะ เช่น

ก. ภิกษุสั่งภิกษุว่า ท่านจงลักทรัพย์ชื่อนี้ ต้องอาบัติทุกกฏ ภิกษุผู้ลักเข้าใจทรัพย์นั้นแน่ จึงลักทรัพย์นั้นมา ต้องอาบัติปาราชิกทั้ง 2 รูป

ข. ภิกษุสั่งภิกษุว่า ท่านจงลักทรัพย์ชื่อนี้ ต้องอาบัติทุกกฏ ภิกษุเข้าใจทรัพย์นั้นแน่ แต่ลักทรัพย์อื่นมา ภิกษุสั่งไม่ต้องอาบัติ ภิกษุผู้ลักต้องอาบัติปาราชิก¹⁶

ในกรณี ก. ภิกษุผู้สั่งเพียงแค่สั่งก็อาบัติทุกกฏ ต่อเมื่อภิกษุผู้ลักกระทำสำเร็จตามวัตถุประสงค์จึงอาบัติปาราชิกทั้ง 2 รูป สำหรับ ข. ภิกษุผู้สั่งอาบัติทุกกฏในเบื้องต้น แต่ภิกษุผู้ลักได้ลักทรัพย์อื่นมา ถือว่าไม่ตรงตามวัตถุประสงค์ของผู้สั่ง ผู้ลักจึงอาบัติปาราชิกรูปเดียวในพระวินัย ไม่ได้แสดงไว้ว่า ในกรณี ข. นั้นเมื่อได้ทรัพย์อื่นมาภิกษุผู้สั่งจะยินดีด้วยหรือไม่ เรื่องนี้ผู้วิจัยเข้าใจว่า ภิกษุผู้สั่งคงจะไม่ยินดีกับทรัพย์ที่ไม่ตรงกับเจตนาของตนเอง ถ้าหากว่าภิกษุที่สั่งมีความยินดีด้วย พระพุทธเจ้าอาจวินิจฉัยอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งอาจเปรียบเทียบกรณีนี้ได้ว่า ภิกษุแดง สั่งให้ภิกษุดำไปขโมยสร้อย ภิกษุดำเข้าใจคำสั่งแล้วจึงไปขโมย แต่ได้แหวนมาซึ่งมีมูลค่าไม่ต่ำกว่าสร้อย ถ้าหากว่าภิกษุแดงไม่ยินดีด้วยก็เพียงแต่อาบัติทุกกฏในฐานะที่สั่งเท่านั้น ภิกษุดำอาบัติปาราชิก แต่ถ้าภิกษุแดงเห็นว่าได้แหวนมาก็ดีแล้ว ถึงแม้ว่าจะไม่ได้ตามเจตนารมณ์เพราะมีมูลค่าไม่น้อยกว่ากัน ลักษณะเช่นนี้คงจะไม่พ้นอาบัติปาราชิกทั้ง 2 ถ้ามีมูลค่าไม่ต่ำกว่า 5 มาสก

สำหรับตัวอย่างบางประเด็นที่น่าสนใจ ซึ่งปรากฏในพระวินัย ที่พระพุทธเจ้าทรงวินิจฉัยไว้คือ

ก. ภิกษุรูปหนึ่ง เห็นบริวารในกลางวันแล้วได้ทำนิมิตไว้ว่า จักลักในกลางคืน ภิกษุนั้นสำคัญบริวารนั้นแน่ จึงลักบริวารนั้น...พระผู้มีพระภาคตรัสว่า...เธอต้องอาบัติปาราชิกแล้ว...

ข. ภิกษุรูปหนึ่ง เห็นบริวารในกลางวันแล้วได้ทำนิมิตไว้ว่า จักลักในกลางคืน ภิกษุนั้นสำคัญบริวารนั้นแน่ แต่ลักบริวารของตน...พระผู้มีพระภาคตรัสว่า...เธอไม่ต้องอาบัติปาราชิกแล้ว แต่ต้องอาบัติทุกกฏ¹⁷

จากกรณีต่าง ๆ ที่ได้นำมาแสดงไว้ข้างต้นนี้จะเห็นได้ว่า ถ้าพิจารณาเพียงมโนกรรมอย่างเดียว เพียงแค่จิตคิดทางอกุศลดังกล่าวก็สำเร็จเป็นมโนกรรมแล้ว แต่ก็ยังไม่สามารถเอาผิด

¹⁶ วิ. มหา 2/121/29.

¹⁷ วิ. มหา. 2/140/47 – 48.

ทางพระวินัยได้ ต่อเมื่อผลที่ออกมาจากการกระทำทางกายหรือวาจา ตามที่ตั้งใจไว้จึงสามารถปรับโทษได้ เพื่อให้เห็นการวินิจฉัยในการใช้เจตนาเป็นเกณฑ์ตัดสินพระวินัยให้มีความชัดเจนยิ่งขึ้น พิจารณาเหตุการณ์ต่อไปนี้

ก. บิดาและบุตรชายบวชอยู่ในสำนักภิกษุ เมื่อเขาบอกภักตกาลแล้วภิกษุผู้บุตรได้กล่าวกะภิกษุผู้บิดาว่า นิมนต์ไปเถิดขอรับ พระสงฆ์กำลังคอยท่านอยู่ แล้วคุณหลังจากไปภิกษุผู้บิดาล้มลงถึงมรณภาพ ภิกษุผู้บุตรนั้นมีความรังเกียจว่า เราต้องอาบัติปาราชิกแล้วกระมังหนอ... พระผู้มีพระภาคตรัสว่า...ภิกษุไม่มีความประสงค์จะให้ถึงมรณภาพ ไม่ต้องอาบัติ...

ข. บิดาและบุตรชายบวชอยู่ในสำนักภิกษุ เมื่อเขาบอกภักตกาลแล้วภิกษุผู้บุตรได้กล่าวกะภิกษุผู้บิดาว่า นิมนต์ไปเถิดขอรับ พระสงฆ์กำลังคอยท่านอยู่ ภิกษุผู้บุตรมีความประสงค์จะให้ถึงมรณภาพ จึงคุณหลังจากไป ภิกษุผู้บิดาล้มลง แต่ไม่ถึงมรณภาพภิกษุผู้บุตรมีความรังเกียจว่า เราต้องอาบัติปาราชิกแล้วกระมังหนอ...พระผู้มีพระภาคตรัสว่า...เธอไม่ต้องอาบัติปาราชิก แต่อาบัติอุลลัจจัย¹⁸

เหตุการณ์ ก. ผู้กระทำมีเจตนาดีแต่ผลที่เกิดขึ้นต่อผู้ถูกกระทำไม่ดี (เสียชีวิต) การวินิจฉัย ไม่เป็นอาบัติ เหตุการณ์ ข. ผู้กระทำมีเจตนาร้าย ผลที่เกิดขึ้นต่อผู้ถูกกระทำไม่ดี เช่นเดียวกัน แต่ไม่เสียชีวิต การวินิจฉัยเป็นอาบัติอุลลัจจัย

ดังนั้นการวินิจฉัยพระวินัยที่เป็นสัจิตตกะต้องพิจารณาที่เจตนาเป็นหลัก ถ้าเจตนาดีถึงแม้ว่าผลจะออกมาร้ายก็ไม่ใช่อาบัติ ส่วนเจตนาร้ายดูผลที่เกิดขึ้นสมดังเจตนา หรือความตั้งใจหรือไม่ การปรับโทษก็จะลดหลั่นกันไป ถ้าสมตามความตั้งใจจึงมีการปรับอาบัติถึงที่สุดตามสิกขาบทนั้น ๆ เกณฑ์การวินิจฉัยพระวินัยที่เป็นสัจิตตกะอันมีเจตนาเป็นเครื่องตัดสินจึงมีลักษณะที่ได้แสดงดังกล่าวมานี้

(2) สิกขาบทที่จัดเป็นอจิตตกะ (อาบัติที่เกิดขึ้นแม้ไม่มีเจตนา)

การตัดสินพระวินัยในส่วนของปาราชิก ซึ่งเมื่อละเมิดถึงที่สุดแล้วไม่สามารถแก้ไขได้ (อเทกัจฉา) เมื่อปรับอาบัติหนักถึงที่สุดก็ขาดจากความเป็นภิกษุ ปาราชิกทั้ง 4 สิกขาบท (เสพเมถุน ลักทรัพย์มีมูลค่า 5 มาสก ข่มามนุษย์ พุทธอวดอุตริมนุสธรรมที่ไม่มีในตน) มีเกณฑ์เรื่องเจตนาเป็นองค์ประกอบในการตัดสินด้วย แต่ยังมีสิกขาบทในส่วนอื่นบางสิกขาบทที่ไม่มีจิตเกี่ยวข้องเป็นสมุฏฐานการเกิดอาบัติกล่าวคือ สิกขาบทที่ภิกษุละเมิดแล้ว แม้ไม่มีเจตนาหรือไม่จิตเกี่ยวข้องด้วยก็ไม่พ้นจากการปรับอาบัติ ซึ่งเรียกว่าอาบัติประเภทอจิตตกะ จึงอาจเกิดความสงสัยว่า เกณฑ์การตัดสินการกระทำของมนุษย์ องค์ประกอบที่สำคัญคือ เจตนาหรือความจงใจ แต่ทำไมในพระ

¹⁸ วิ. มหา. 2/208/281 – 282.

วินัยบางสิกขาบทมีการปรับโทษแก่ภิกษุที่ล่วงละเมิด แม้ไม่ได้ตั้งใจ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงให้ทัศนะว่า

...ที่เกิดขึ้นโดยสมบูรณ์ แม้ไม่มีเจตนา เรียกอธิตตะกะ นี่เป็นกระทำสำคัญที่ควรใส่ใจ สำหรับรู้จักอาบัติ นึกแต่คำฟังอาบัติ น่าจะเห็นไปว่าล่วงด้วยไม่มีเจตนา ปรับให้เป็นอาบัติอยู่ข้างแรงไป ถ้านึกถึงกฎหมายสำหรับบ้านเมืองเข้าเทียบก็เห็นว่า การลงโทษแก่ผู้ทำผิดด้วยไม่มีเจตนาย่อมผิดเหมือนกัน เพราะทำลงไปแล้วย่อมเป็นการเสียเหมือนกัน¹⁹

จากทัศนะดังกล่าวนี้เป็นการเปรียบเทียบกฎหมายของบ้านเมือง แม้ว่าในบางมาตรา ผู้กระทำความผิดไม่มีเจตนาก็สามารถเอาโทษได้ ซึ่งความผิดดังกล่าวอาจเกิดจากความประมาท หรือความไม่รู้ ซึ่งในพระราชบัญญัติก็ได้แสดงไว้ดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้น ไม่ว่าจะเป็นความสำคัญผิดหรือไม่รู้ก็ตาม ไม่สามารถนำมาเป็นข้ออ้างได้ดังทัศนะว่า

ฝ่ายภิกษุผู้ล่วงด้วยไม่รู้ ด้วยสำคัญผิด ด้วยลืมนสติ ควรได้รับปราชญ์ไม่ใช่หรือ? มีคำแก้ว่า ก็น่าจะเป็นอย่างนั้น แต่จงลองนึกถึงกฎหมายของบ้านเมืองก่อน ถ้ายกเว้นให้แก่คนไม่รู้ คงมีผู้สนใจกฎหมายน้อย ถ้ายกเว้นให้แก่คนสำคัญผิดและคนลืมน ข้อนั้นจะเป็นทางแก้ตัวของคนทำผิดนี้ฉันใด พระวินัยก็ฉันนั้น เมื่อไม่ยกเว้น ภิกษุผู้มาใหม่จะได้สนใจรู้พระบัญญัติจะได้ระมัดระวังไม่พลั้งเผลอมีความรู้และมีสติย่อมเป็นเหตุเจริญในพระศาสนา...ทั้งจะได้เป็นเครื่องมือสะกัดภิกษุอลัชชีไม่ให้ได้ช่องแก้ตัว²⁰

การที่มีการปรับอาบัติแก่ภิกษุที่ล่วงละเมิดแม้ไม่ได้ตั้งใจนั้น อีกประการหนึ่งคือ การรักษาจริยวัตรของภิกษุให้มีความงดงามถึงพร้อมด้วยอาจารย์สมบัติเป็นที่เลื่อมใสของผู้พบเห็น ทำให้ภิกษุคอยระมัดระวังอยู่เสมอ

ดังนั้นเจตนากับการตัดสินใจพระวินัย สิกขาบทที่ภิกษุล่วงละเมิดแล้ว เป็นสิกขาบทอันมีเจตนาเป็นมูลเหตุ (สจิตตะกะ) พิจารณาจากการกระทำว่ามีความจงใจหรือไม่ ซึ่งสรุปได้ดังนี้

¹⁹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, วินัยมุข เล่ม 1, พิมพ์ครั้งที่ 39/2541 (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2541), น. 13.

²⁰ เรื่องเดียวกัน, น. 17.

3) สัญญาชั้น	กองสัญญา
4) สังขารชั้น	กองสังขาร
5) วิญญาณชั้น	กองวิญญาณ ²¹

ในอรรถกถาได้อธิบายลักษณะของชั้น 5 ไว้ว่า รูปมีลักษณะสลาย เวทนา มีลักษณะเสวยอารมณ์ สัญญามีลักษณะจำอารมณ์ สังขารมีลักษณะปรุงแต่งอารมณ์ วิญญาณมีลักษณะรู้²² อารมณ์²² พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต) ได้ให้ความหมายเพิ่มเติมว่า

1) รูป ได้แก่ส่วนประกอบฝ่ายรูปธรรมทั้งหมด ร่างกายและพฤติกรรมทั้งหมดของร่างกาย หรือสสารและพลังงานฝ่ายวัตถุ พร้อมทั้งคุณสมบัติและพฤติกรรมต่าง ๆ ของสสารพลังงานเหล่านั้น

2) เวทนา ได้แก่ความรู้สึกสุข ทุกข์ หรือเฉย ๆ ซึ่งเกิดจากผัสสะทั้ง 5 และทางใจ

3) สัญญา ได้แก่ความกำหนดได้ หรือหมายรู้คือ กำหนดรู้อาการเครื่องหมายลักษณะต่าง ๆ อันเป็นสาเหตุให้จำอารมณ์นั้น ๆ ได้

4) สังขาร ได้แก่องค์ประกอบหรือสมบัติต่าง ๆ ของจิตมีเจตนาเป็นตัวนำ ซึ่งแต่งจิตให้ดีหรือชั่วหรือเป็นกลาง ๆ ปรุงแปรการตรึงนึกคิดในใจ และการแสดงออกทางกาย วาจา ให้เป็นไปต่าง ๆ เป็นที่มาของกรรม เช่น ศรัทธา สติ หิริ โอตตัปปะ เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา ปัญญา โมหะ โทสะ มานะ ทิฐิ อิสสา มัจฉริยะ เป็นต้น เรียกรวมน่า ๆ ว่า เครื่องปรุงแต่งจิต เครื่องปรุงของความคิด หรือเครื่องปรุงของกรรม

5) วิญญาณ ได้แก่ความรู้แจ้งอารมณ์ทางประสาททั้ง 5 และทางใจ คือ การเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การรู้รส การรู้สัมผัสทางกาย และการรู้อารมณ์ทางใจ²³

เพื่อให้เห็นองค์ประกอบของชีวิตโดยละเอียดนั้น สิ่งที่จะนำมาอธิบายร่วมกับชั้น 5 คือ อายตนะภายใน (เครื่องต่อภายใน) 6 อย่าง อายตนะภายนอก (เครื่องต่อภายนอก) 6 อย่าง วิญญาณ 6 ผัสสะ 6 เวทนา 6 สัญญา 6 สัญญาเจตนา 6 ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

1) อายตนะภายใน 6 อย่างคือ	ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ
2) อายตนะภายนอก 6 อย่างคือ	รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์
3) วิญญาณ 6 คือ	
จักขุวิญญาณ	ความรู้สึกล้ออาศัยตา

²¹ ที. ปา. 16/278/199.

²² ที. ส. อ. 11/177.

²³ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), พุทธธรรม, น. 16.

โสตวิญญาน	ความรู้สึกราคัยหู
ชานวิญญาน	ความรู้สึกราคัยจมูก
ชีวหาวิญญาน	ความรู้สึกราคัยลิ้น
กายวิญญาน	ความรู้สึกราคัยกาย
มโนวิญญาน	ความรู้สึกราคัยใจ

4) ผัสสะ 6 คือ

จักขุสัมผัส	ความถูกต้องอาศัยตา
โสตสัมผัส	ความถูกต้องอาศัยหู
ชานสัมผัส	ความถูกต้องอาศัยจมูก
ชีวหาสัมผัส	ความถูกต้องอาศัยลิ้น
กายสัมผัส	ความถูกต้องอาศัยกาย
มโนสัมผัส	ความถูกต้องอาศัยใจ

5) เวทนา 6 คือ

จักขุสัมผัสสชาเวทนา	เวทนาที่เกิดแต่ความถูกต้องอาศัยตา
โสตสัมผัสสชาเวทนา	เวทนาที่เกิดแต่ความถูกต้องอาศัยหู
ชานสัมผัสสชาเวทนา	เวทนาที่เกิดแต่ความถูกต้องอาศัยจมูก
ชีวหาสัมผัสสชาเวทนา	เวทนาที่เกิดแต่ความถูกต้องอาศัยลิ้น
กายสัมผัสสชาเวทนา	เวทนาที่เกิดแต่ความถูกต้องอาศัยกาย
มโนสัมผัสสชาเวทนา	เวทนาที่เกิดแต่ความถูกต้องอาศัยใจ

6) สัญญา 6 คือ

รูปสัญญา	สัญญาที่เกิดขึ้นยึดรูปเป็นอารมณ์
สัททสัญญา	สัญญาที่เกิดขึ้นยึดเสียงเป็นอารมณ์
คันธสัญญา	สัญญาที่เกิดขึ้นยึดกลิ่นเป็นอารมณ์
รสสัญญา	สัญญาที่เกิดขึ้นยึดรสเป็นอารมณ์
โผฏฐัพพสัญญา	สัญญาที่เกิดขึ้นยึดโผฏฐัพพะเป็นอารมณ์
ธัมมสัญญา	สัญญาที่เกิดขึ้นยึดธรรมเป็นอารมณ์

7) สัญเจตนา 6 คือ

รูปสัญญาเจตนา	ความจงใจที่เกิดขึ้นยึดรูปเป็นอารมณ์
สัททสัญญาเจตนา	ความจงใจที่เกิดขึ้นยึดเสียงเป็นอารมณ์
คันธสัญญาเจตนา	ความจงใจที่เกิดขึ้นยึดกลิ่นเป็นอารมณ์

รสสัญญาเจตนา	ความจงใจที่เกิดขึ้นยึดถือเป็นอารมณ์
โงฐสัญญาเจตนา	ความจงใจเกิดขึ้นยึดโงฐสัญญาเป็นอารมณ์
ธัมมสัญญาเจตนา	ความจงใจที่เกิดขึ้นยึดธรรมเป็นอารมณ์ ²⁴

จากหลักธรรมทั้งหมดนี้สามารถอธิบายได้ว่า อายตนะภายในมีตา ฯลฯ กระทบ (ผัสสะ) กับอายตนะภายนอกมีรูป ฯลฯ รู้สึกสุข ทุกข์ เจ็บ ๆ (เวทนา) หมายความว่าสิ่งเหล่านั้นเป็นอย่างไร (สัญญา) ชอบใจสิ่งนั้น หรือไม่ชอบใจสิ่งนั้น จะจัดการอย่างไรกับสิ่งนั้น (สังขาร) อาจยกตัวอย่างได้ เช่น

นาย ก ได้ยิน (โสตสัมผัส) เสียงเพลงจากวิทยุ (หูกระทบเสียงเกิดโสตวิญญาณ) รู้สึกสบายใจ (สุขเวทนา) หมายความว่า เสียงนั้นเป็นเสียงไพเราะ (สัททสัญญา) ชอบใจกับเสียงนั้น นักร้องก็เป็นนักร้องคนโปรด อยากจะฟังเสียงนั้นอีก คิดจะหาซื้อแผ่นซีดีมาเปิดฟัง, คิดจะทำสำเนาจากคนอื่น (สังขาร)

ความสัมพันธ์ระหว่างขั้นต่าง ๆ พระมหากัจจายนะได้แสดงไว้โดยละเอียดในมธุปนิทกสูตร (ว่าด้วยธรรมบรรยายที่ไพเราะ) ดังความตอนหนึ่งว่า

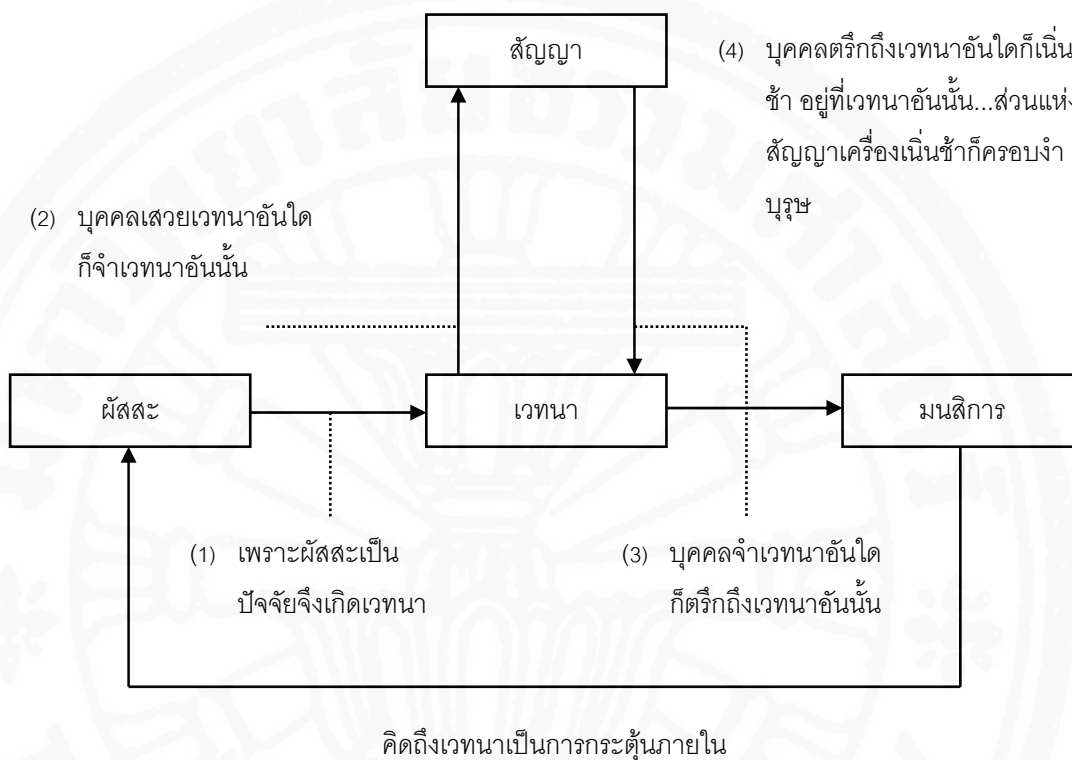
...จักขุวิญญาณเกิดขึ้นเพราะอาศัยตาและรูป เพราะประชุมธรรม 3 ประการ จึงเกิดผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัยจึงเกิดเวทนา บุคคลเสวย เวทนาอันใด ก็จำเวทนาอันนั้น บุคคลจำเวทนาอันใด ก็ตรึกถึงเวทนาอันนั้น บุคคลตรึกถึงเวทนาอันใด ก็เน้นเข้าอยู่ที่เวทนาอันนั้น บุคคลเน้นเข้าอยู่ที่เวทนาอันใด ส่วนแห่งสัญญาเครื่องเน้นเข้าก็ครอบงำบุรุษ เพราะเน้นเข้าอยู่ที่เวทนานั้นเป็นเหตุ²⁵

เพราะประชุมธรรม 3 ประการนั้น หมายถึง จักขุวิญญาณ ตา รูป เกิดผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย จึงเกิดการเสวยอารมณ์ (เวทนา) เสวยอารมณ์อันใดก็หมายอารมณ์นั้น (สัญญา) หมายความว่าอารมณ์ใด ย่อมตรึกอารมณ์นั้น (สังขาร) คำว่า “ตรึก” นายแพทย์ชินโอสธ หัสบำเรอ ได้ใช้คำว่า “มนสิการ” ดังแผนภาพดังต่อไปนี้

²⁴ ที. ปา. 16/304 – 310/213 – 215.

²⁵ ม. มุ. 18/248/200 – 201.

แผนภาพที่ 3.1
แสดงความสัมพันธ์ของนาม 4 อย่าง

ที่มา : ชินโอสถ หัสบำเรอ, ทางปฏิบัติแนววิทยาศาสตร์ทางจิตเพื่อพัฒนาคุณภาพชีวิต
(กรุงเทพมหานคร : นิตยสารโลกทิพย์ – โลกสู้ลับ, 2543), น. 28.

จากแผนภาพแสดงให้เห็นว่าผัสสะเป็นปัจจัยให้เกิดเวทนา เมื่อเวทนาเกิดก็จำเวทนานั้นและก็ตรึงนึกคิดถึงเวทนานั้น เมื่อตรึงนึกคิดถึงเวทนาใดก็เนิ่นช้าอยู่ที่เวทนานั้น ซึ่งเป็นลักษณะของเครื่องเนิ่นช้าเข้าครอบงำ²⁶

ในอรรถกถาได้แสดงไว้ว่า “เวทนา ได้แก่เวทนาขันธ สัญญา ได้แก่ สัญญาขันธ เจตนา ผัสสะ มนสิการ ได้แก่สังขารขันธ”²⁷ คำว่า “สังขารขันธ” ดังที่ได้แสดงแล้วว่า เป็นการปรุงแต่งจิตอันมีเจตนาเป็นตัวนำ จะเห็นได้ว่าองค์ประกอบของชีวิตที่เรียกว่า ขันธ 5 นั้น สังขารขันธจะแตกต่าง

²⁶ ดูรายละเอียดใน ชินโอสถ หัสบำเรอ, ทางปฏิบัติแนววิทยาศาสตร์ทางจิตเพื่อพัฒนาคุณภาพชีวิต, (กรุงเทพมหานคร : สำนักงานนิตยสารโลกทิพย์ – โลกสู้ลับ, 2543), น. 28.

²⁷ ม. มุ. อ. 17/598.

จากนามชั้นอย่างอื่นคือ เวทนาชั้น สัญญาชั้น วิญญาณชั้น เป็นลักษณะที่เกี่ยวข้องด้วย อารมณ์ กล่าวคือ ดำเนินไปได้เพราะเนื่องด้วยอารมณ์และรับอารมณ์เข้ามา แต่สังขารชั้นเป็นตัวปรุงแต่งริเริ่ม แสดงเจตจำนงให้เกิดกายกรรม วจีกรรม มโนกรรม ทั้งในฝ่ายดี ชั่ว และเป็นกลาง ๆ

ส่วนคำว่า “เนิ่นช้า” ตามที่ได้แสดงไว้นั้น หมายถึง ธรรมเครื่องเนิ่นช้า 3 อย่างคือ ตัณหา มานะ ทิฏฐิ²⁸ เมื่อคิดปรุงแต่งถึงกิเลสเหล่านี้ ถ้ากล่าวถึงการปฏิบัติแล้วก็นับว่าเป็นสิ่งที่ขัดเหนี่ยวอันสำคัญที่ทำให้ไม่สามารถจะปฏิบัติให้มีความเจริญก้าวหน้าได้

เจตนาในฐานะเป็นองค์ประกอบหนึ่งของชีวิต ที่กล่าวมาในหัวข้อนี้ พอสรุปได้ว่า เจตนาในรูปแบบของสังขารชั้นคือความมุ่งมั่นที่จะคิดปรุงแต่งให้ดี ชั่ว หรือเป็นกลาง ๆ ไม่ว่าจะเป็นการทำ การพูด การคิด ซึ่งมีบทบาทสำคัญในการทำหน้าที่คิดปรุงแต่งทั้งในแง่บวก (สร้างสรรค์) และแง่ลบ (ทำลาย) และอาจกล่าวอีกนัยหนึ่งว่า เจตนาในรูปของสังขารชั้นเป็นสิ่งที่บ่งบอกว่าจะกำหนดทิศทางของชีวิตไปทางใดระหว่างดีหรือชั่ว ซึ่งจะได้นำเสนอรายละเอียดในหัวข้อต่อไป

3.2.2 เจตนากับกระบวนการของชีวิต

กระบวนการทำงานของชีวิตนี้ผู้วิจัยมุ่งเอาการแสดงออกในทวาร 3 คือกายทวาร วจิตวาร และมโนทวาร เนื่องจากได้แสดงแล้วว่าชั้น 5 เป็นองค์ประกอบของชีวิต สังขารชั้นอันมีเจตนาเป็นตัวนำในการปรุงแต่ง แล้วแสดงออกมา 3 ทาง ดังพุทธพจน์ว่า

บุคคลย่อมปรุงแต่งกายสังขาร...วจีสังขาร...มโนสังขาร ซึ่งเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์อันเป็นภายในเกิดขึ้นด้วยตนเองบ้าง บุคคลย่อมปรุงแต่งกายสังขาร...วจีสังขาร...มโนสังขาร ซึ่งเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์อันเป็นภายในเกิดขึ้นเพราะผู้อื่นบ้าง บุคคลย่อมรู้สึกตัว ย่อมปรุงแต่งกายสังขาร...วจีสังขาร...มโนสังขาร ซึ่งเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์อันเป็นภายในเกิดขึ้นบ้าง บุคคลไม่รู้สึกตัว ย่อมปรุงแต่งกายสังขาร...วจีสังขาร...มโนสังขาร ซึ่งเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์อันเป็นภายในเกิดขึ้นบ้าง...²⁹

จากพุทธพจน์นี้ สังขารชั้น มีการปรุงแต่งออกมา 3 ทางคือ

- 1) การปรุงแต่งทางกาย เรียกว่า กายสังขาร
- 2) การปรุงแต่งวาจา เรียกว่า วจีสังขาร

²⁸ ที. ม. อ. 14/177.

²⁹ ส. นี 26/83/143.

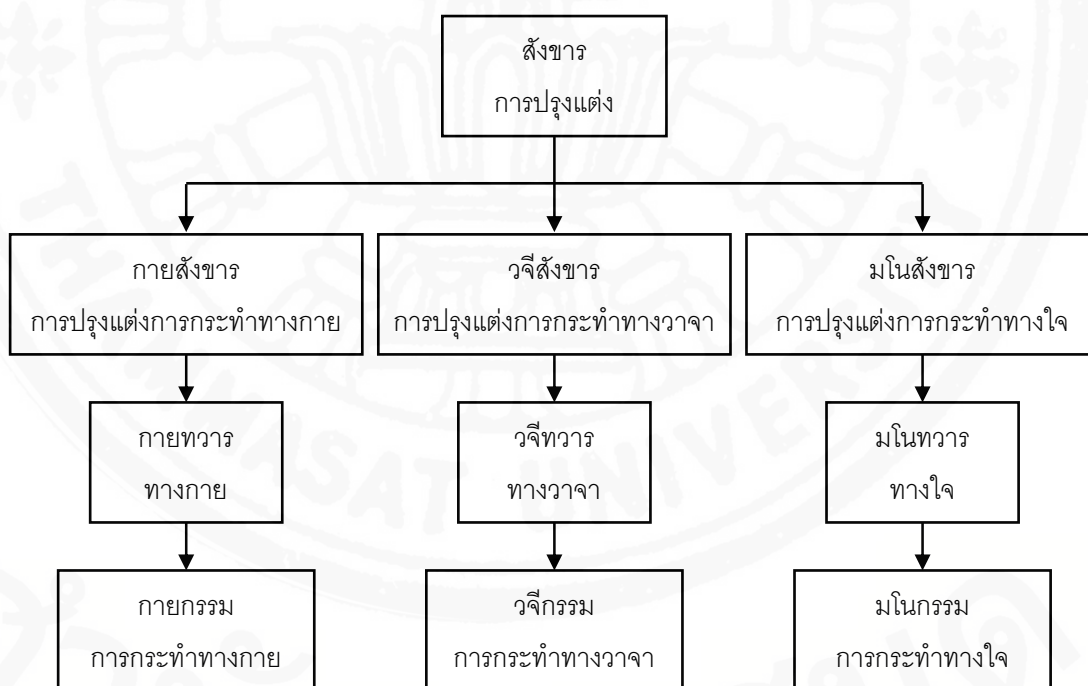
3) การปรุงแต่งทางใจ เรียกว่า มโนสังขาร

เพื่อต้องการแสดงบทบาทของเจตนา ให้มีความชัดเจนยิ่งขึ้นในกระบวนการปรุงแต่งนี้ พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ว่า “เมื่อกายมีอยู่ สุขทุกข์ภายในย่อมเกิดขึ้น เพราะกายสัญญาเจตนาเป็นเหตุหรือเมื่อวาจามีอยู่ สุขทุกข์ภายในย่อมเกิดขึ้น เพราะวจีสัญญาเจตนาเป็นเหตุหรือเมื่อใจมีอยู่ สุขทุกข์ภายในย่อมเกิดขึ้นเพราะมโนสัญญาเจตนาเป็นเหตุ”³⁰

การใช้คำว่า กายสัญญาเจตนา วจีสัญญาเจตนา และมโนสัญญาเจตนาเพื่อแสดงให้เห็นว่า การปรุงแต่งทางกาย การปรุงแต่งทางวาจา และการปรุงแต่งทางใจ อันมีตัวนำที่สำคัญคือ ความจงใจ หรือเจตนา ซึ่งเขียนเป็นแผนภาพได้ดังนี้

แผนภาพที่ 3.2

แสดงกระบวนการทำงานของสังขาร 3 ทาง

การปรุงแต่ง ก่อให้เกิด กายสังขาร (การปรุงแต่งทางกาย) วจีสังขาร (การปรุงแต่งทางวาจา) มโนสังขาร (การปรุงแต่งทางใจ) ซึ่งในที่สุดก็ออกมาเป็นกายกรรม วจีกรรม และมโนกรรม

³⁰ อญ. จตุ. 35/171/404.

ถ้าจะย้อนกลับไปพิจารณาว่าสังขารหรือการปรุงแต่งนั้นเกิดจากเหตุปัจจัยอะไรก็จะได้คำตอบจากพุทธพจน์ที่ว่า “เพราะอวิชชา เป็นปัจจัยนั้นแหละ บุคคลย่อมปรุงแต่งกายสังขาร...วจีสังขาร...มโนสังขาร...”³¹ เมื่อกล่าวมาถึงตอนนี้จะเห็นได้ว่า ความจงใจแสดงทางกาย ทางวาจา และทางใจ เกิดจากความไม่รู้ (อวิชชา) ดังนั้น การศึกษาเรื่องเจตนาในฐานะเป็นกระบวนการทำงานของชีวิต จึงจำเป็นต้องศึกษา เรื่องปัจจัยแห่งสภาวะธรรมอันเป็นที่อาศัยกันเกิดขึ้น (ปฏิจจสมุปบาท)

ชีวิตอันประกอบจากขั้น 5 มีความเป็นไปในลักษณะความสัมพันธ์แห่งปัจจัยต่าง ๆ ซึ่งเป็นฐานะอันอาศัยกันและกัน เรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท ชีวิตจึงดำเนินไปตามกฎของปฏิจจสมุปบาทนี้ พิจารณาจากพุทธพจน์ต่อไปนี้

ดูกรอานนท์...เมื่อเหตุนี้มี ผลนี้จึงมี เพราะเหตุนี้เกิดขึ้น ผลนี้จึงเกิดขึ้น เมื่อเหตุนี้ไม่มี ผลนี้จึงไม่มี เพราะเหตุนี้ดับ ผลนี้จึงดับคือ เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยจึงมีสังขาร เพราะสังขารเป็นปัจจัยจึงมีวิญญาณ เพราะวิญญาณเป็นปัจจัยจึงมีนามรูป เพราะนามรูปเป็นปัจจัยจึงมีสฬายตนะ เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัยจึงมีผัสสะเพราะผัสสะเป็นปัจจัยจึงมีเวทนา เพราะเวทนาเป็นปัจจัยจึงมีตัณหา เพราะตัณหาเป็นปัจจัยจึงมีอุปาทาน เพราะอุปาทานเป็นปัจจัยจึงมีภพ เพราะภพเป็นปัจจัยจึงมีชาติ เพราะชาติเป็นปัจจัยจึงมีชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส อย่างนี้เป็นความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ แต่เพราะอวิชชานั้นแลดับด้วยวิราคะไม่มีส่วนเหลือจึงดับสังขารได้ เพราะสังขารดับจึงดับวิญญาณได้ เพราะวิญญาณดับจึงดับนามรูปได้ เพราะนามรูปดับจึงดับสฬายตนะได้ เพราะสฬายตนะดับจึงดับผัสสะได้ เพราะผัสสะดับจึงดับเวทนาได้ เพราะเวทนาดับจึงดับตัณหาได้ เพราะตัณหาดับจึงดับอุปาทานได้ เพราะอุปาทานดับจึงดับภพได้ เพราะภพดับจึงดับชาติได้ เพราะชาติดับจึงดับชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาสได้ อย่างนี้เป็นความดับแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้³²

จากพุทธพจน์แสดงถึงปฏิจจสมุปบาท ซึ่งมีอยู่ 2 สายคือ ตอนแรกเรียกว่า สายเกิด ส่วนตอนหลังเรียกว่า สายดับ คำว่าสายเกิดหมายถึงปัจจัยต่าง ๆ ที่เป็นเหตุปัจจัยให้เกิดขึ้นเป็นลักษณะของสาเหตุให้ความทุกข์เกิด (ทุกข์สมุทัย) และสายดับ คือ ปัจจัยต่าง ๆ อันเป็นเหตุปัจจัยในการดับความทุกข์ (ทุกข์นิโรธ) บางครั้งใช้คำว่า ปฏิจจสมุปบาท ทั้งอนุโลมและปฏิโลม เช่น ตอนทีพระพุทธรเจ้าได้ตรัสรู้ใหม่ ๆ “ทรงมนสิการปฏิจจสมุปบาท ทั้งอนุโลมและปฏิโลมด้วยดี ตลอด

³¹ ส. น. 26/83/143.

³² ม. จ. 22/244/293 – 294.

ปัจฉิมยามแห่งราตรี...”³³ การที่เรียงลำดับอนุโลมหรือปฏิโลมนี้ ไม่ได้หมายความว่าปฏิจสมุปปบาทมีต้นเหตุแรก หรือมีปลายสุด ในปฏิจสมุปปบาทจะจับเอาจุดใดจุดหนึ่งก่อนก็ได้เพราะเป็นลักษณะของวงจรถือว่าวัฏฏะกล่าวคือ ไม่มีจุดเริ่มต้น ไม่มีจุดสิ้นสุด พุทธพจน์ที่ตรัสไว้ก็ไม่ได้เริ่มต้นด้วยอริขสาเสมอไป เช่น ใน ปัจฉยสูตร ได้ตรัสไว้ดังนี้

เพราะชาติเป็นปัจจัยจึงมีชรามรณะ...เพราะภพเป็นปัจจัยจึงมีชาติ... เพราะอุปาทานเป็นปัจจัยจึงมีภพ...เพราะตัณหาเป็นปัจจัยจึงมีอุปาทาน... เพราะเวทนาเป็นปัจจัยจึงมีตัณหา...เพราะผัสสะเป็นปัจจัยจึงมีเวทนา...เพราะสพายตนะเป็นปัจจัยจึงมีผัสสะ...เพราะนามรูปเป็นปัจจัยจึงมีสพายตนะ...เพราะวิญญาณเป็นปัจจัยจึงมีนามรูป...เพราะสังขารเป็นปัจจัยจึงมีวิญญาณ...เพราะอริขสาเป็นปัจจัยจึงมีสังขาร

34

อย่างไรก็ตาม ผู้วิจัยได้นำปฏิจสมุปปบาทมาแสดงเพียงให้เห็นกระบวนการดำเนินของชีวิตเท่านั้น เพื่อให้เห็นสังขารหรือเจตนาในการปรุงแต่งว่ามีความเกี่ยวข้องอย่างไร ในส่วนอื่นจะไม่ขอนำมาแสดงโดยละเอียด แต่จะเน้นที่ตัวสังขารชั้นในแห่งของเจตนา คือ ตั้งใจ จงใจ มุ่งหมายใจเลือก ใจจะรับเอา หรือตกลงจะเกี่ยวข้องของวิญญาณที่เห็น ได้ยิน เป็นต้น³⁵ เมื่อเกิดการปรุงแต่งเช่นนี้จึงออกมาเป็นกายสังขาร วจีสังขาร และมโนสังขาร ดังที่กล่าวแล้ว ลักษณะของสังขารทั้ง 3 มีดังนี้คือ

- 1) ลมหายใจออกและลมหายใจเข้าเหล่านี้ เป็นธรรมมีในกาย เนื่องด้วยกาย ฉะนั้นลมหายใจออกและลมหายใจเข้าจึงเป็นกายสังขาร
- 2) บุคคลย่อมตรีกยมตรองก่อนแล้ว จึงเปล่งวาจา ฉะนั้นวิตกและวิจารณ์จึงเป็นวจีสังขาร
- 3) สัญญาและเวทนา เป็นธรรมมีในจิต เนื่องด้วยจิต ฉะนั้นสัญญาและเวทนาจึงเป็นจิตตสังขาร³⁶

กายสังขารมีลักษณะปรุงแต่งกาย ซึ่งได้แก่ลมหายใจเข้า ลมหายใจออก กล่าวคือกายที่ดำรงอยู่ได้เนื่องด้วยลมหายใจเข้า ลมหายใจออกนั่นเอง รวมถึงการปรุงแต่งในรูปแบบของการกระทำทางกาย ที่เรียกว่ากายสัญญาเจตนา คือความจงใจทางกาย ส่งผลให้เกิดกายกรรม วจีสังขาร

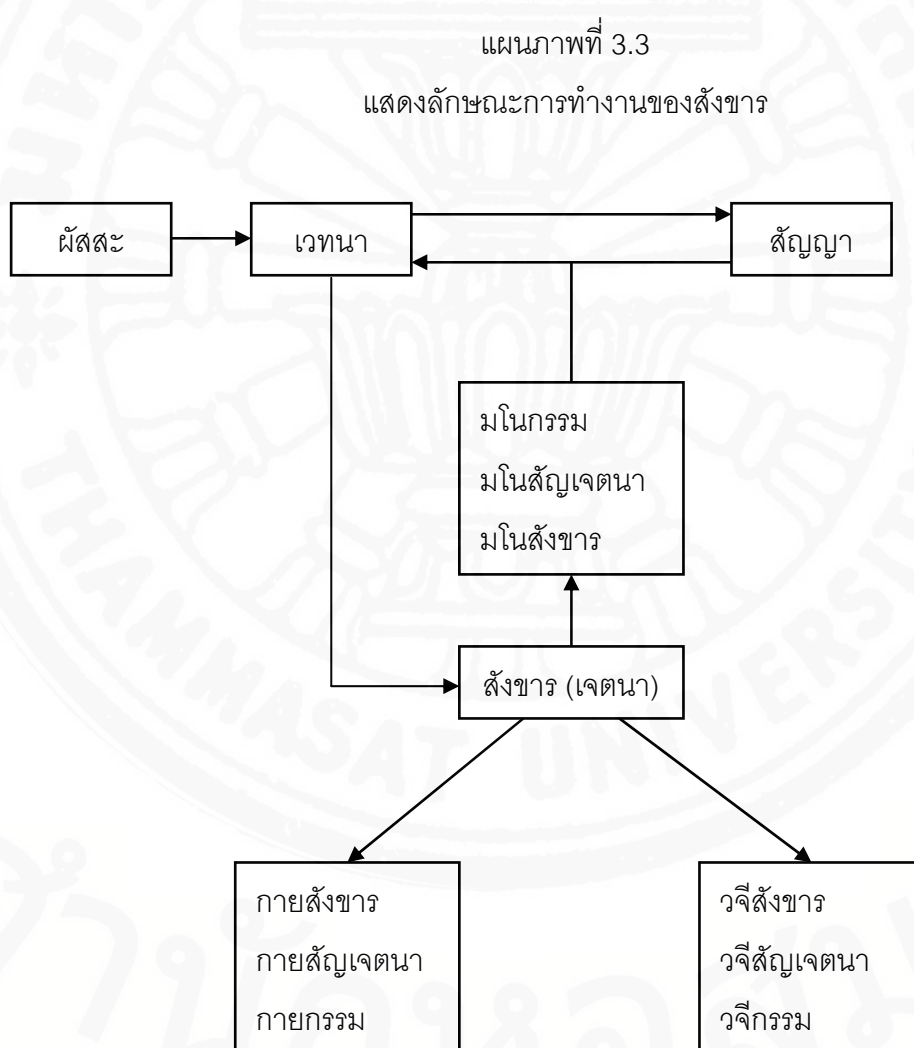
³³ พุ. พุ. 44/40/77.

³⁴ ส. นิ. 26/61/95.

³⁵ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม, น. 112.

³⁶ ม. มุ. 19/509/328.

มีลักษณะปรุงแต่งวาทา ซึ่งใช้คำว่าตริกหรือวิตก และตรองหรือวิจารณ์ ในอรรถกถาได้อธิบายว่า “วิตก มีลักษณะยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ วิจารณ์มีลักษณะตามเคล้าอารมณ์”³⁷ หมายความว่าถ้าไม่มีการตริกตรองก่อนการพูดจาก็จะสื่อสารไม่ได้ เป็นการปรุงแต่งการกระทำทางวาทา เกิดวีสัญเจตนา เป็นความจงใจทางวาทา ส่งผลให้เกิดเป็นวจีกรรม จิตตสังขารหรือ มโนสังขาร การปรุงแต่งทางจิต ปัจจัยที่ปรุงแต่งจิตคือการจำอารมณ์ (สัญญา) และการเสวยอารมณ์ (เวทนา) เป็นสภาพที่ปรุงแต่งการกระทำทางใจ เกิดมโนสัญญาเจตนา ส่งผลเป็นมโนกรรมเพื่อให้เห็นลักษณะการทำงานของสังขารให้ชัดเจน จึงสามารถเขียนแผนภาพได้คือ

³⁷ ที. ส. อ. 11/177.

3.2.3 เจตนากับการกระทำของมนุษย์

การกระทำหรือกรรมในพุทธจริยศาสตร์มีทางแสดงออก 3 ทางคือ กายกรรม (การกระทำทางกาย) วจีกรรม (การกระทำทางวาจา) มโนกรรม (การกระทำทางใจ) การกระทำทั้ง 3 ทางดังกล่าวนี้มีลักษณะเป็นกลาง ๆ คือไม่จัดว่าดีหรือชั่ว แต่ถ้ากล่าวถึงมูลเหตุ กรรมจัดเป็น 2 ประเภท คือ กุศลกรรม การกระทำที่ดี อกุศลกรรม การกระทำที่ชั่ว ดังพุทธพจน์ว่า

ธรรมชาติ 3 อย่างนี้ เป็นเหตุให้เกิดกรรม 3 อย่าง คือ โลกะ 1 โทสะ 1 โมหะ 1 ... กรรมใดซึ่งบุคคลทำด้วยความโลภ เกิดแต่ความโลภ มีความโลภเป็นเหตุ มีความโลภเป็นแดนเกิดกรรมนั้นเป็นอกุศล...กรรมใดซึ่งบุคคลทำด้วยความโกรธเกิดแต่ความโกรธ มีความโกรธเป็นเหตุ มีความโกรธเป็นแดนเกิด กรรมนั้นเป็นอกุศล... กรรมใดซึ่งบุคคลทำด้วยความหลง เกิดแต่ความหลง มีความหลงเป็นเหตุ มีความหลงเป็นแดนเกิด กรรมนั้นเป็นอกุศล กรรมนั้นมีโทษ กรรมนั้นมีทุกข์เป็นผล กรรมนั้นเป็นไปเพื่อเกิดกรรมต่อไป กรรมนั้นไม่เป็นไปเพื่อความดับกรรม...ธรรมชาติ 3 อย่างนี้ เป็นเหตุให้เกิดกรรม 3 อย่าง คือ อโลภะ 1 อโทสะ 1 อโมหะ 1 ...กรรมใดซึ่งบุคคลทำด้วยความไม่โลภ เกิดแต่ความไม่โลภ มีความไม่โลภเป็นเหตุ มีความไม่โลภเป็นแดนเกิด กรรมนั้นเป็นกุศล... กรรมใดซึ่งบุคคลทำด้วยความไม่โกรธ เกิดแต่ความไม่โกรธ มีความไม่โกรธเป็นเหตุ มีความไม่โกรธเป็นแดนเกิด กรรมนั้นเป็นกุศล... กรรมใดซึ่งบุคคลทำด้วยความไม่หลง เกิดแต่ความไม่หลง มีความไม่หลงเป็นเหตุ มีความไม่หลงเป็นแดนเกิด กรรมนั้นเป็นกุศล กรรมนั้นไม่มีโทษ กรรมนั้นมีสุขเป็นผล กรรมนั้นเป็นไปเพื่อความดับกรรม กรรมนั้นไม่เป็นไปเพื่อเกิดกรรมต่อไป³⁸

กรรมตามลักษณะพุทธพจน์นี้จัดเป็น 2 ประเภทคือ การกระทำที่มีมูลเหตุจากความโลภ ความโกรธ ความหลง จัดเป็นอกุศลกรรมคือ การกระทำที่ไม่ดี มีผลเป็นทุกข์ เป็นมูลเหตุให้เกิดการกระทำต่อไป ส่วนการกระทำที่มีมูลเหตุจากความไม่โลภ ไม่โกรธ ไม่หลง จัดเป็นกุศลกรรม คือ การกระทำที่ดี มีผลเป็นสุข และไม่ได้เป็นมูลเหตุให้ทำกรรมต่อไป การจำแนกกรรมที่เกี่ยวกับผลแห่งการกระทำหรือวิบาก ได้จำแนกเป็น 4 ประการคือ

- 1) กรรมดำวิบากดำคือ การปรุงแต่งกายสังขาร วจีสังขาร มโนสังขาร อันมีความเบียดเบียน ได้เสวยเวทนาที่มีความเบียดเบียนเป็นทุกข์
- 2) กรรมขาววิบากขาวคือ การปรุงแต่งกายสังขาร วจีสังขาร มโนสังขาร อันไม่มีความเบียดเบียน ได้เสวยเวทนาอันไม่มีความเบียดเบียน เป็นสุข

³⁸ อจ. ติก. 34/551/521.

3) กรรมทั้งดำทั้งขาวมีวิบากทั้งดำทั้งขาวคือ การปรุงแต่งกายสังขาร วจีสังขาร มโนสังขาร อันมีความเบียดเบียน ไม่มีความเบียดเบียนบ้าง ได้เสวยเวทนาอันมีความเบียดเบียนบ้าง ไม่มีความเบียดเบียนบ้าง มีทั้งทุกข์และทั้งสุขระคนกัน

4) กรรมไม่ดำไม่ขาวมีวิบากไม่ดำไม่ขาว เป็นไปเพื่อความสิ้นกรรมเจตนาเพื่อละกรรมดำอันมีวิบากดำ เจตนาเพื่อละกรรมขาวอันมีวิบากขาว เจตนาเพื่อละกรรมทั้งดำทั้งขาวมีวิบากทั้งดำทั้งขาว³⁹

กรรมดำมีวิบากดำ หมายถึง การกระทำอกุศลกรรม อย่างอกุศลกรรมบถ เช่น การเบียดเบียนชีวิตสัตว์ การถือเอาทรัพย์ที่เจ้าของไม่ได้ให้ ฯลฯ ทั้งที่เป็นกายกรรม วจีกรรม และมโนกรรม ย่อมส่งผล (วิบาก) ให้เกิดความทุกข์ กรรมขาววิบากขาว หมายถึง การกระทำกุศลกรรม เช่น กุศลกรรมบถ มีการเว้นจากการเบียดเบียนชีวิต เว้นจากการถือเอาทรัพย์ที่เจ้าของไม่ได้ให้ เป็นต้น ด้วยกายกรรม วจีกรรม และมโนกรรม ย่อมส่งผลให้เกิดความสุข กรรมทั้งดำทั้งขาวมีวิบากทั้งดำทั้งขาว หมายถึง การทำทั้งกายกรรม วจีกรรม มโนกรรม ของบุคคลต่าง ๆ บางวาระประกอบความชั่วหรืออกุศลกรรม แต่บางวาระก็ประกอบความดีหรือกุศลกรรม ผลที่ได้รับมีทุกข์บ้างสุขบ้าง และกรรมไม่ดำไม่ขาวมีวิบากไม่ดำไม่ขาว เป็นเจตนาในการละกรรม 3 ประการข้างต้น เป็นการเจริญอุริยมรรคให้เกิดขึ้น

เรื่องกรรมหรือการกระทำอันมีเจตนาเป็นแกนนำ นอกจากที่กล่าวแล้วนี้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ที่ว่าด้วยกัฏฐาภิธรรมวินัยได้กล่าวถึงกรรม 12⁴⁰ ไว้ด้วย แต่เมื่อกล่าวในแง่ของพุทธจริยศาสตร์แล้ว เรื่องกรรมเกี่ยวกับการกระทำของมนุษย์ที่สำคัญคือ อกุศลกรรมบถ 10 และกุศลกรรมบถ 10 ซึ่งจะได้กล่าวต่อไป

³⁹ อญ. จตุก. 35/233/584 – 585.

⁴⁰ คัมภีร์วิสุทธิมรรคได้แบ่งกรรม 12 ออกเป็น 3 หมวดคือ 1. กรรมให้ผลตามคราว 4 ชนิดคือ ปฏิรูปธรรมเวทนียกรรม กรรมให้ผลในภพนี้ อุปปัชชเวทนียกรรม กรรมให้ผลชาติหน้าถัดจากชาตินี้ อปรายปริยเวทนียกรรม กรรมให้ผลในชาติต่อ ๆ ไปถัดจากชาติหน้า อโหสิกรรม กรรมให้ผลเสร็จสิ้นแล้ว 2. กรรมให้ผลตามลำดับ 4 ชนิด คือ ครุกรรม กรรมหนัก พหุลกรรม กรรมที่ทำไว้มาก อาสันนกรรม กรรมใกล้ดับจิตหรือกรรมใกล้ตาย กตัตตาวาปนกรรม กรรมสักว่าทำ 3. กรรมให้ผลตามกิจ 4 ชนิด คือ ชนกรรม กรรมนำไปเกิด อุปัตถัมภกรรม กรรมสนับสนุนชนกรรม อุปปีฬกรรม กรรมบีบคั้น อุปฆาตกรรม กรรมตัดรอน ดูรายละเอียดใน มหามกุฏราชวิทยาลัย, วิสุทธิมรรค แปล ภาค 3 ตอนจบ, พิมพ์สนองเกียรติคุณแด่ พระธรรมดิลกจันทบุปผเถระ (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2516), น. 30 – 35.

1) อกุศลกรรมบถ 10

การกระทำของมนุษย์ที่เป็นไปในลักษณะการเบียดเบียน เป็นทางแห่งความชั่ว เป็นทางแห่งอกุศลกรรมอันนำไปสู่ทุกข์ บุคคลที่มีพฤติกรรมเช่นนี้เรียกว่า “บุคคลเป็นผู้ประพฤติน่าเกลียด”⁴¹ บุคคลที่ประพฤติดังกล่าวนี้นี้เรียกว่า ประพฤติในอกุศลกรรมบถ 10 ประการคือ

(1) ปาณาติบาต	การยังสัตว์มีชีวิตให้ตกลงไป
(2) อทินนาทาน	การถือเอาสิ่งของที่เจ้าของมิได้ให้
(3) กาเมสุมิฉฉาจาร	การประพฤติดูผิดในกาม
(4) มุสาวาท	พูดเท็จ
(5) ปิสุณาวาจา	พูดส่อเสียด
(6) ผรุสวาจา	พูดคำหยาบ
(7) สัมผัปปลาป	พูดเพ้อเจ้อ
(8) อภิขณา	โลภอยากได้ของเขา
(9) พยาบาท	ปองร้ายเขา
(10) มิจฉาทิฏฐิ	ความเห็นผิด ⁴²

ทั้ง 10 ประการนี้ บุคคลใดที่ประพฤติก็นับเป็นกรรมดำมีวิบากดำ และเป็นกรรมที่แสดงออก 3 ทางคือ กายกรรม วจีกรรม และมโนกรรม ซึ่งสามารถแยกได้ดังนี้

กายกรรม	{	การยังสัตว์มีชีวิตให้ตกลงไป (การฆ่าสัตว์)
		การถือเอาสิ่งของที่เจ้าของมิได้ให้ (การลักทรัพย์)
		การประพฤติดูผิดในกาม
วจีกรรม	{	พูดเท็จ
		พูดส่อเสียด
		พูดคำหยาบ
		พูดเพ้อเจ้อ
มโนกรรม	{	ความโลภอยากได้ของเขา
		ปองร้ายเขา
		มิจฉาทิฏฐิ (ความเห็นผิด)

⁴¹ ม. มุ. 19/489/270.

⁴² ที. ปา. 16/359/258.

อกุศลกรรมบถ 10 ประการนี้มีเจตนาเข้าไปเกี่ยวข้องคือ มีเจตนาหรือความจงใจในการกระทำ เมื่อถามว่าเจตนาที่จะกระทำอกุศลกรรมเหล่านี้เกิดขึ้นอย่างไร ใน ปฏิสัมภิทามรรค ได้แสดงไว้ว่า “...อกุศล เป็นสหชาติปัจจัยแห่งเจตนาที่เกิดขึ้นในขณะนั้น...แม้เพราะอกุศลมูลเป็นปัจจัยก็มีสังขาร”⁴³ คำว่า “สหชาติปัจจัย” หมายถึง เกิดร่วมกัน ส่วนอกุศลมูล เป็นต้นเหตุของความชั่วหรือต้นเหตุของอกุศลมี 3 ประการ คือ โลภะ ความโลภ โทสะ ความโกรธ โมหะ ความหลง”⁴⁴

ส่วนการกระทำที่ตรงข้ามกับทางที่เป็นอกุศลกรรมบถคือ ทางที่เป็นต้นเหตุของความดีหรือต้นเหตุแห่งกุศล เป็นทางประเพณีที่ดั่งามเรียบร้อย ไม่เป็นไปเพื่อความเบียดเบียนเรียกว่า กุศลกรรมบถ 10 ประการ

2) กุศลกรรมบถ 10

- (1) ปาณาติปาตา เวรมณี เจตนาเครื่องเว้นจากการยังสัตว์มีชีวิตให้ตกลงไป
- (2) อทินนาทานา เวรมณี เจตนาเครื่องเว้นจากการถือเอาสิ่งของที่เจ้าของมิได้ให้
- (3) กาเมสุมิจฉาจารา เวรมณี เจตนาเครื่องเว้นจากการประพฤติดิฉันในกาม
- (4) มุสาวาทา เวรมณี เจตนาเครื่องเว้นจากการพูดเท็จ
- (5) ปิสุณาวาจา เวรมณี เจตนาเครื่องเว้นจากการพูดส่อเสียด
- (6) ผรุสยวาจา เวรมณี เจตนาเครื่องเว้นจากการพูดคำหยาบ
- (7) สัมผัปปลาปา เวรมณี เจตนาเครื่องเว้นจากการพูดเพ้อเจ้อ
- (8) อนภิชชา ความไม่โลภอยากได้ของเขา
- (9) อัปยาบาท ความไม่ปองร้ายเขา
- (10) สัมมาทิฎฐิ ความเห็นชอบ⁴⁵

การจัดลักษณะการแสดงออกทั้ง 3 ทาง ก็เป็นเช่นเดียวกับอกุศลกรรมบถ 10 กุศลกรรมบถ จัดเป็นกรรมขาวมีวิบากขาว ในอรรถกถากล่าวไว้ว่า กรรมขาว คือ กุศลกรรมบถ 10 มีวิบากขาว⁴⁶ ส่งผลให้เกิดความสุข ส่วนมูลเหตุหรือเหตุปัจจัยให้กระทำกรรมดีนั้น คือ กุศลมูล 3 อย่างได้แก่ กุศลมูลคือ อโลภะ กุศลมูลคืออโทสะ กุศลมูลคือ อโมหะ ธรรม 3 อย่างเหล่านี้เป็นไปในส่วนข้างเจริญ⁴⁷

⁴³ ชุ. ป. 69/518/403.

⁴⁴ ที. ปา. 16/228/164 – 165.

⁴⁵ ที. ปา. 16/360/259.

⁴⁶ อญ. จตุก. อ. 35/583

⁴⁷ ที. ปา. 16/394/408.

ดังนั้นการกระทำของมนุษย์ทั้งในฝ่ายชั่ว (อกุศลกรรมบถ) และฝ่ายดี (กุศลกรรมบถ) ย่อมเกิดจากมูลเหตุแห่งอกุศลมูลและกุศลมูล กล่าวคือ การกระทำในลักษณะที่ไม่ดี เป็นไปในทางเสื่อม เกิดจากมูลเหตุของความโลภ ความโกรธ ความหลง ส่วนการกระทำที่ดีเป็นไปเพื่อความเจริญ เกิดจากมูลเหตุของความไม่โลภ ความไม่โกรธ ความไม่หลง แต่ถ้าย้อนกลับไปสู่กระบวนการของปัจจุสมุปบาท มูลเหตุของความชั่ว หรืออกุศล ชื่อว่า อวิชชา⁴⁸ เมื่อเป็นเช่นนั้น มูลเหตุของความดีหรืออกุศลมูลก็เป็นลักษณะของวิชชานั้นเอง

การประพฤติปฏิบัติของมนุษย์ ทั้งอกุศลกรรมบถ และกุศลกรรมบถ ตั้งแต่ข้อ 1-7 มีลักษณะของความจงใจหรือไม่จงใจหรือกล่าวอีกอย่างหนึ่งว่า ความจงใจหรือเจตนาในการยังสัตว์มีชีวิตให้ตกลงไป การถือเอาสิ่งของที่เจ้าของมิได้ให้ การประพฤติดินในกาม การพูดเท็จ การพูดส่อเสียด การพูดคำหยาบ การพูดเพ้อเจ้อ ถ้ามีความจงใจ แสดงว่าเป็นอกุศลกรรมบถ แต่ถ้ามีเจตนาที่จะงดเว้นก็จัดเป็นกุศลกรรมบถ ส่วน 3 ข้อหลังไม่ได้กล่าวถึงเจตนาโดยตรง ซึ่งในอรรถกถาได้อธิบายไว้ว่า ในจำนวนกรรมบถ 10 อย่างเหล่านี้ กรรมบถ 7 ข้อ ตามลำดับ (กายกรรม 3 วจีกรรม 4) เป็นเจตนาธรรมตรงตัว ส่วนกรรมบถ 3 อย่าง มีอภิษมา เป็นต้น เป็นตัวประกอบของเจตนา⁴⁹

ในอกุศลกรรมบถและกุศลกรรมบถ ซึ่งแบ่งออกเป็นกระทำทางกาย ทางวาจา และทางใจ ดังได้กล่าวแล้ว เมื่อกล่าวถึงอกุศลกรรมบถในแง่ของโทษที่เกิดขึ้นระหว่างการกระทำทางกาย ทางวาจา และทางใจนั้น ในทัศนะทางพุทธจริยศาสตร์จะถือว่าอย่างไร้ที่ก่อให้เกิดโทษหนักที่สุด พิจารณาได้จากพุทธพจน์ที่ได้ตรัสกับตปัสสีนิกชนธ์ ปราภฏตังความตอนหนึ่งว่า “บรรดากรรมทั้ง 3 ประการ ที่จำแนกออกแล้วเป็นส่วนละอย่างต่างกันไปเหล่านี้ เราบัญญัติมโนกรรมว่ามีโทษมากกว่า ในการทำบาปกรรมในการเป็นไปแห่งบาปกรรม เราจะบัญญัติกายกรรม วจีกรรมว่ามีโทษมากเหมือนมโนกรรมหาได้”⁵⁰

การกระทำอกุศลกรรมในลักษณะของบาปกรรม อันเกิดจากมโนกรรมในทางพุทธจริยศาสตร์นั้น มีบาปกรรมมากกว่า กายกรรมและวจีกรรม เมื่อกล่าวถึงความสำคัญของมโนกรรมแล้ว สิ่งที่มีมักจะกล่าวถึงคือ ความตอนหนึ่งใน ธรรมบท ว่า

ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นหัวหน้า มีใจประเสริฐที่สุด สำเร็จแล้วแต่ใจ ถ้าบุคคลมีใจอัน
โทษประทุษร้ายแล้ว กล่าวอยู่ที่ตาม ทำอยู่ที่ตาม ทุกข์ย่อมตามบุคคลนั้น เพราะ

⁴⁸ พ. จ. 67/64/12.

⁴⁹ ม.ม.อ. 17/555.

⁵⁰ ม.ม. 20/64/114.

ทุจริต 3 อย่างนั้น เหมือนล่อหมุนไป ตามรอยเท้าโคผู้ลากเกวียนไปอยู่ ฉะนั้น
ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นหัวหน้า มีใจประเสริฐที่สุด สำเร็จแล้วแต่ใจ ถ้าบุคคลมีใจ
ผ่องใส กล่าวอยู่ก็ตาม ทำอยู่ก็ตาม สุขยอมไปตามบุคคลนั้น เพราะทุจริต 3 อย่าง
เหมือนเงามีปกติไปตาม ฉะนั้น...⁵¹

จากพุทธพจน์ดังกล่าวนี้จะเห็นว่า การแสดงออกทางกาย ทางวาจา จะเป็นไปในทาง
ทุจริตหรือสุจริตย่อมอยู่ที่เจตนา มโนกรรมจึงมีความสำคัญ เมื่อพิจารณาอกุศลกรรมบถ 10 ใน
ส่วนของมโนกรรม 3 ในข้อสุดท้ายคือ มิจฉาทิฏฐิ ดังพุทธดำรัสว่า “ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราไม่เล็งเห็น
ธรรมอย่างอื่น แม้ข้อหนึ่งซึ่งจะมีโทษมากเหมือนมิจฉาทิฏฐิเลย ดูกรภิกษุทั้งหลาย โทษทั้งหลายมี
มิจฉาทิฏฐิเป็นอย่างยิ่ง”⁵² ที่มีพุทธดำรัสเช่นนี้ เนื่องจากว่า ถ้ามีความเห็นที่ผิดคือเห็นผิดจากคลอง
ธรรม เห็นว่าทำดีได้ชั่ว ทำชั่วได้ดี ก็เป็นอันปิดกั้นการปฏิบัติธรรมอย่างอื่น ซึ่งเป็นภาวะที่ผิด
(มิจฉัตตะ)

การกระทำของมนุษย์ตามหลักกรรมบถ 10 ประการ ตามแนวพุทธจริยศาสตร์ มี
จุดมุ่งหมายให้ปฏิบัติตามกุศลกรรมบถ 10 ประการ และเว้นจากอกุศลกรรมบถ 10 ประการ เมื่อ
มีคำถามว่าพิจารณาอย่างไรว่าปฏิบัติอย่างไรจัดเป็นกุศลหรืออกุศล ในประเด็นนี้ได้กล่าวแล้วว่า
พิจารณาจากมูลเหตุของการกระทำโดยที่เกิดจากมูลเหตุของความโลภ ความโกรธ ความหลง
เรียกว่าเป็นอกุศลกรรมบถ การกระทำใดที่เกิดจากมูลเหตุของความไม่โลภ ไม่โกรธ ไม่หลง เรียกว่า
เป็นกุศลกรรมบถ นอกจากนี้ยังต้องพิจารณาถึงเจตนาหรือความจงใจในการกระทำและผลแห่ง
การกระทำด้วย ซึ่งปรากฏตามพุทธพจน์ตอนหนึ่งว่า

บุคคลทำกรรมชนิดที่ประกอบด้วยความจงใจแล้ว ด้วยกาย ด้วยวาจา ด้วยใจ อัน
ให้ผลเป็นสุข เขาย่อมเสวยสุข บุคคลทำกรรมชนิดที่ประกอบด้วยความจงใจแล้ว
ด้วยกาย ด้วยวาจา ด้วยใจ อันให้ผลเป็นทุกข์ เขาย่อมเสวยทุกข์ บุคคลทำกรรม
ชนิดที่ประกอบด้วยความจงใจแล้ว ด้วยกาย ด้วยวาจา ด้วยใจ อันให้ผลไม่สุขไม่
ทุกข์ เขาย่อมเสวย อทุกขมสุข⁵³

จากข้อความนี้ เป็นการพิจารณาถึงเจตนาและผลที่เกิดขึ้น คือ ผลการกระทำที่เกิดขึ้น
ส่งผลให้สภาพของจิต มีความสุข มีความผ่องใส ช่วยส่งเสริมให้ชีวิตของตนเอง และบุคคลอื่น
เจริญขึ้น หรือว่า ผลที่เกิดขึ้นส่งผลให้สภาพของจิต มีความทุกข์ มีความเศร้าหมอง ทำให้ชีวิตของ

⁵¹ พุ. ธ. 40/11/1 – 5.

⁵² อญ. เอก. 33/193/182.

⁵³ ม. จ. 23/602/270.

ตนเองและบุคคลอื่นได้รับความเดือดร้อน สิ่งเหล่านี้พอที่จะเป็นเกณฑ์วัดได้ว่า อย่างไหนเป็น
กุศลกรรมบถและอกุศลกรรมบถ

3.2.4 เจตนากับพุทธจริยศาสตร์ระดับสูง

การปฏิบัติตามหลักพุทธจริยศาสตร์เพื่อพัฒนาจิตให้มีความเจริญขึ้นตามลำดับ ตั้งแต่
การเป็นอยู่อย่างกัลยาณบุุคคล จนถึงอริยชน หรือกล่าวอีกอย่างหนึ่งว่า พุทธจริยศาสตร์มี
หลักการเพื่อให้ชีวิตความเป็นอยู่ของบุคคล ที่อยู่ครองเรือนอยู่ในสังคมอย่างปกติสุข ปราศจาก
การล่งละเมิดเบียดเบียนต่อกัน จนถึงระดับของบุคคลที่ปฏิบัติเพื่อความดับทุกข์ อันเป็นพุทธจริย
ศาสตร์ระดับสูง หรืออาจเรียกว่าเป็นการประพจน์พรหมจรรย์ คืออริยมรรคดังพุทธพจน์ว่า “อริยมรรค
ประกอบด้วยองค์ 8 คือ สัมมาทิฏฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธินี้แลเป็นพรหมจรรย์ ความสิ้นราคะ ความ
สิ้นโทสะ ความสิ้นโมหะ นี่เป็นที่สุดแห่งพรหมจรรย์”⁵⁴ การประพจน์พรหมจรรย์คือการประพจน์
ตามหลักอริยมรรคอันประกอบด้วยองค์ 8 คือ สัมมาทิฏฐิ (ความเห็นชอบ) สัมมาสังกัปปะ
(ความดำริชอบ) สัมมาวาจา (การพูดจาชอบ) สัมมากัมมันตะ (การทำความงานชอบ) สัมมาอาชีวะ
(การเลี้ยงชีพดีชอบ) สัมมาวายามะ (ความเพียรชอบ) สัมมาสติ (ความระลึกชอบ) สัมมาสมาธิ
(ความตั้งใจชอบ)⁵⁵

อริยมรรคมีองค์ 8 เมื่อเปรียบเทียบโดยชื่อกับกุศลกรรมบถ จะเห็นได้ว่ามีความ
คล้ายกันระหว่างอริยมรรคบางองค์ และกุศลกรรมบถบางประการ คือ

1. สัมมาทิฏฐิ (ความเห็นชอบ) ตรงกับกุศลกรรมบถข้อที่ 10 สัมมาทิฏฐิ
2. สัมมาวาจา (การพูดจาชอบ) ตรงกับกุศลกรรมบถข้อที่ 4 เจตนาเครื่องเว้นจากการ
พูดเท็จ ข้อที่ 5 เจตนาเครื่องเว้นจากการพูดส่อเสียด ข้อที่ 6 เจตนาเครื่องเว้นจากการพูดคำหยาบ
ข้อที่ 7 เจตนาเครื่องเว้นจากการพูดเพ้อเจ้อ
3. สัมมากัมมันตะ (การทำความงานชอบ) ในกุศลกรรมบถข้อที่ 1 เจตนาเครื่องเว้น
จากการยังสัตว์มีชีวิตให้ตกลงไป ข้อที่ 2 เจตนาเครื่องเว้นจากการถือเอาสิ่งของที่เจ้าของมิได้ให้
ข้อที่ 3 เจตนาเครื่องเว้นจากการประพจน์ผิดในกาม สำหรับข้อที่ 3 นี้ ในสัมมากัมมันตะแห่ง
อริยมรรค บางแห่งพบว่าจะใช้คำว่าเจตนาเครื่องเว้นจากอพรหมจรรย์ ซึ่งพิจารณาจากพุทธพจน์

⁵⁴ ส. ม. 30/30/22.

⁵⁵ ม.ม. 19/508/327.

ดังนี้ “ดูกรภิกษุทั้งหลายก็สัมมากัมมันตะเป็นไฉน เจตนาเครื่องเว้นจากปาณาติบาต อทินนาทาน จากอพรหมจรรย์ นี้เรียกว่า สัมมากัมมันตะ”⁵⁶

ส่วนในองค์มรรคอื่น คือ สัมมาสังกัปปะ (ความดำริชอบ) ซึ่งหมายถึงความดำริในการออกจากกาม ความดำรินั่นไม่พยาบาท ความดำรินั่นไม่เบียดเบียน⁵⁷ ในความหมายที่ว่า ด้วยความดำรินั่นไม่พยาบาท ไม่เบียดเบียน ซึ่งพอที่จะเปรียบเทียบกับกุศลกรรมบถข้อที่ 9 คือ อภัยบาท (ความไม่ปองร้าย) และสัมมาอาชีวะในอริยมรรค หมายถึง ละการเลี้ยงชีวิตที่ผิดเสีย สำเร็จชีวิตอยู่ด้วยการเลี้ยงชีพที่ชอบ⁵⁸ ซึ่งอาจเปรียบเทียบกับกุศลกรรมบถข้อที่ 8 อนภิชชา (ความไม่โลภอยากได้ของเขา) แต่ในอริยมรรคข้อนี้จัดเข้าในศีลสิกขา ในกุศลกรรมบถจัดเข้าในมโนกรรม ส่วนอริยมรรคที่ต่างไปจากกุศลกรรมบถ คือ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ

การเปรียบเทียบอริยมรรคกับกุศลกรรมบถดังกล่าวนี้ เพียงเพื่อให้เห็นว่ามีความคล้ายกันอยู่บางประการเท่านั้น แต่เมื่อกล่าวถึงความละเอียดลึกซึ้งแล้ว อริยมรรคมีความละเอียดลึกซึ้งกว่า เพราะเป็นข้อปฏิบัติเพื่อไปสู่จุดหมายสูงสุด คือความดับทุกข์และยังเป็นหลักการปฏิบัติเพื่อไปสู่ความเป็นพระอริยบุคคล ซึ่งพิจารณาจากพุทธพจน์ต่อไปนี้

ในธรรมวินัยใด ไม่มีอริยมรรคประกอบด้วยองค์ 8 ในธรรมวินัยนั้น ไม่มีสมณะที่ 1 สมณะที่ 2 สมณะที่ 3 หรือสมณะที่ 4 ในธรรมวินัยใด มีอริยมรรคประกอบด้วยองค์ 8 ในธรรมวินัยนั้นมีสมณะที่ 1 ที่ 2 ที่ 3 หรือที่ 4... ในธรรมวินัยนี้มีอริยมรรคประกอบด้วยองค์ 8 ในธรรมวินัยนี้เท่านั้น มีสมณะที่ 1 ที่ 2 ที่ 3 หรือที่ 4... ก็ภิกษุเหล่านั้นพึงอยู่โดยชอบ โลกจะไม่พึงว่างจากพระอรหันต์ทั้งหลาย⁵⁹

ในพุทธศาสนามีหลักการปฏิบัติตามอริยมรรคมีองค์ 8 ซึ่งเป็นพุทธจริยศาสตร์สำคัญในการดำเนินไปสู่ความเป็นพระอริยบุคคล ตั้งแต่พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ อริยมรรคจึงเปรียบเหมือนทางเดินหรือประตูที่จะไปสู่ความดับทุกข์หรือพระนิพพาน ดังคาถาประพันธ์ของท้าวสัทธัมบดีพรหม ตอนหนึ่งว่า “ขอพระองค์จงเปิดอริยมรรคอันเป็นประตูพระนิพพานเถิด”⁶⁰ อริยมรรคเมื่อจะกล่าวโดยย่อก็คือ ศีล สมาธิ ปัญญา หรือไตรสิกขา และขั้นที่ 3 ซึ่งสามารถจัดได้ดังนี้

⁵⁶ ส. ม. 30/37/25.

⁵⁷ ส. ม. 30/35/24.

⁵⁸ ส. ม. 30/38/25.

⁵⁹ ที. ม. 13/138/318.

⁶⁰ ม. ม. 21/510/120.

วาทาชอบ	}	ศีล
ทำกรงานชอบ		
เลียงชีวิตชอบ		
ความเพียรชอบ	}	สมาธิ
ความระลึกชอบ		
ความตั้งใจไว้ชอบ		
ปัญญาเห็นชอบ	}	ปัญญา ⁶¹
ความดำริชอบ		

จากการที่ได้สังเคราะห์อริยมรรคลงในไตรสิกขานั้น วาทาชอบ ทำกรงานชอบ เลียงชีวิตชอบ เป็นการควบคุมเรื่องกายกับวาทา ดังนั้นจึงจัดเข้าในส่วนของศีล ความเพียรชอบ ความระลึกชอบ และความตั้งใจไว้ชอบ ซึ่งมีความเกี่ยวข้องกับสมาธิ ทั้ง 3 องค์นี้จึงจัดเป็นสมาธิ ส่วนปัญญาเห็นชอบ ความดำริชอบ เป็นลักษณะของปัญญา

การที่กล่าวว่า การปฏิบัติตามหลักอริยมรรค เพื่อไปสู่จุดสูงสุดของพุทธศาสนา คือความดับทุกข์หรือนิพพาน ซึ่งอาจมีคำถามว่า อริยมรรคมีไว้เพื่อรองรับบุคคลที่สละโลกียวิสัย มุ่งต่อนิพพานอย่างเดียวเท่านั้น โดยที่บุคคลที่ยังครองเรือนอยู่เห็นว่าเป็นหลักธรรมชั้นสูง ไม่เหมาะที่จะเป็นข้อปฏิบัติสำหรับบุคคลที่ยังครองเรือนอยู่ ซึ่งดูเหมือนว่า สังคมชาวพุทธอาจจะคิดเช่นนี้ แต่ในความเป็นจริงแล้ว อริยมรรคมีอยู่ 2 ระดับ คือระดับโลกียะ และระดับโลกุตตระ

ในระดับโลกียะ เป็นความถูกต้องซึ่งประกอบด้วย สาสวะ (ประกอบด้วยอาสวะ) กล่าวคือ อริยมรรคในระดับโลกียะ ยังมีความปรารถนาในผลแห่งบุญ อยู่ในระดับที่ปรุงแต่งในการกระทำ ซึ่งเป็นเจตนาอันเป็นตัวการในการกระทำความกรรม เช่น สภาพที่ปรุงแต่งกรรมฝ่ายดี (ปัญญา - ภิสังขาร) เป็นลักษณะกุศลเจตนา ตัวอย่างของอริยมรรคในระดับโลกียะ พิจารณาได้จากพุทธพจน์ ดังนี้

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็สัมมวาทายังเป็นสาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญให้ผลแก่ชนันท์เป็นไฉน คือ เจตนางดเว้นจากการพูดเท็จ งดเว้นจากการพูดส่อเสียด งดเว้นจาก

⁶¹ ดูการสังเคราะห์อริยมรรคด้วยชั้น 3 คือ ศีลชั้น 5 สมาธิชั้น 8 และปัญญาชั้น 4 ใน ม. มุ. 19/508/327.

การพูดคำหยาบ งดเว้นจากการพูดเพื่อเจ้อ นี้ สัมมาวาจาที่ยังเป็นสาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญให้ผลแก่ขันธ⁶²

ในระดับโลกุตตระ เป็นอริยมรรคของพระอริยะที่ไม่มีสาสวะ (ประกอบด้วยอนาสวะ) ในระดับโลกุตตระจึงเป็นลักษณะของการไม่ยึดติดในผลทั้งฝ่ายบุญและบาป เช่น อริยมรรคในข้อสัมมาวาจา ได้แสดงไว้ดังนี้

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็สัมมาวาจาของพระอริยะที่เป็นอนาสวะเป็นโลกุตตระ เป็นองค์มรรค เป็นไฉน ดูกรภิกษุทั้งหลาย ความมด ความเว้น ความเว้นขาด เจตนางดเว้น จากวจีทุจริตทั้ง 4 ของภิกษุผู้มีจิตไกลข้าศึก มีจิตหาอาสวะมิได้ พรั่งพร้อมด้วยอริยมรรค เจริญอริยมรรคอยู่ นี้แล สัมมาวาจาของพระอริยะ ที่เป็นอนาสวะเป็นโลกุตตระ เป็นองค์มรรค⁶³

จากพุทธพจน์นี้ใช้คำว่า “โลกุตระเป็นองค์มรรค” ซึ่งผู้วิจัยเห็นว่า อริยมรรคมีองค์ 8 มิได้หมายความว่า มี 8 สาย หรือ 8 ประการ ที่แยกออกต่างหาก แต่เป็นลักษณะขององค์ คือ เป็นทางเดียวแต่ประกอบด้วยองค์ 8 พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ) ให้ทัศนะว่า

มรรค 8 หรือไตรสิกขานั้น ต้องเจริญไปพร้อมกัน... มิใช่ว่าจะรักษาศีลให้บริสุทธิ์ดีเสียก่อนแล้วจึงจะลงมือเจริญสมาธิต่อภายหลัง เจริญสมาธิดีแล้ว จึงลงมือเจริญปัญญาต่อไปอีก ต้องเจริญไปพร้อมกัน จึงจะถูกต้อง ถ้ามีเช่นนั้น มรรค 8 ก็ไม่มีโอกาสเป็นมัคคสมังคีได้เลย⁶⁴

ซึ่งสอดคล้องกับคำกล่าวที่ว่า “ต้องพร้อมเป็นอันเดียวกันทั้งแปดอย่าง ดุจเชือกพันแปดเกลียว”⁶⁵ ดังนั้นจึงใช้คำว่า องค์มรรคในระดับโลกุตตระ แต่ถ้ายังไม่เป็นองค์มรรคจะอยู่ในระดับโลกียะ ดังทัศนะของพุทธทาสว่า

องค์มรรคแต่ละองค์เมื่อยังรวมกันไม่ได้ ก็ยังเป็นโลกียกุศลชนิดมีเจตนา เมื่อเป็นสมังคีแล้ว กลายเป็นโลกุตตรกุศล ไม่มีเจตนาไป การที่ตัดสัญญาชนได้ก็เพราะเป็นข้าศึกกันอยู่ตามธรรมชาติ เช่น แมวกับหนู แมไม่ยุก็ฆ่ากันเอง แสงสว่างเกิดขึ้น

⁶² ม. ช. 22/267/346.

⁶³ ม. ช. 22/268/346.

⁶⁴ พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ), วิปัสสนาญาณโสภณ, พิมพ์ครั้งที่ 3 (กรุงเทพมหานคร : ศรีอนันต์การพิมพ์, 2546), น. 183.

⁶⁵ พุทธทาส ภิกขุ, เกี่ยวกับการปฏิบัติธรรม, (กรุงเทพมหานคร : แสงสุทธิการพิมพ์, 2529), น. 24.

ความมืดก็หายไปเอง จึงกล่าวว่าตัวอริยมรรคและอนุสัยนี้ต่างเป็นธรรมชาติที่ไม่มีเจตนาด้วยกัน ปราบปรามกันได้โดยสภาพตัวเอง เราจึงมีหน้าที่แต่เพียงอบรมองค์มรรคให้เต็มที่อยู่เสมอ ก็กลายเป็นกุศลชั้นประณีต ทันทกับความประณีตของสัญญาหรืออนุสัย และประชุมกันเป็นอริยมรรคตัดสัญญา

โดยสรุปแล้ว อริยมรรคที่ยังมีเจตนาเกี่ยวข้องอยู่ เรียกว่า อริยมรรคในระดับโลกียะซึ่งยังมีวิบาก ถ้าจะเปรียบกับกรรม 4 ประการที่ได้กล่าวข้างต้น ก็จัดเป็นกรรมในประการที่ 2 คือกรรมขาว มีวิบากขาว เพราะยังมีการปรุงแต่งกายสังขาร วจีสังขารและมโนสังขาร ที่เป็นกุศลเจตนา ส่วนอริยมรรคในระดับโลกุตระจะเป็นระดับที่เป็นไปเพื่อความสิ้นกรรม ถ้าจะจัดเข้าในกรรม 4 ประการ ก็สามารถจัดเข้าในประการที่ 4 คือ กรรมไม่ดำไม่ขาว มีวิบากไม่ดำไม่ขาว ซึ่งมีพุทธพจน์ว่า “กรรมไม่ดำไม่ขาว มีวิบากไม่ดำไม่ขาว ย่อมเป็นไปเพื่อความสิ้นกรรม”⁶⁶ อริยมรรคในระดับโลกุตระจึงเป็นพรหมจรรย์ที่สมบูรณ์ของพระอรหันต์

เมื่อกรรมไม่ดำไม่ขาว มีวิบากไม่ดำไม่ขาว อันหมายถึงอริยมรรคในระดับโลกุตระนี้ไม่มีเจตนา แล้วทำไมจึงใช้คำว่า “กรรมไม่ดำไม่ขาว” ซึ่งมีคำว่า “กรรม” เข้ามาเกี่ยวข้องด้วย ในประเด็นนี้ผู้วิจัยเห็นว่า เจตนามีความสำคัญในการจะละ คือ การละกรรมทั้งกรรมดำกรรมขาวหรือละทั้งชั่วและดี ดังนั้นการที่จะปฏิบัติไปสู่ความสิ้นกรรม หรือดับกรรม ก็จะอยู่ที่เจตนา ดังที่ตรัสกับพระปุลณมานตานีบุตรตอนหนึ่งว่า

ดูกรปุลณณะ ก็กรรมไม่ดำไม่ขาว มีวิบากไม่ดำไม่ขาว ย่อมเป็นไปเพื่อความสิ้นกรรม นั้นเป็นไหน ดูกรปุลณณะ บรรดากรรม 3 ประการนั้น เจตนาเพื่อละกรรมดำ มีวิบากดำ เจตนาเพื่อละกรรมขาว มีวิบากขาว เจตนาเพื่อละกรรมทั้งดำทั้งขาว มีวิบากทั้งดำทั้งขาวนั้นเสีย ข้อนี้เรากล่าวว่า กรรมไม่ดำไม่ขาว มีวิบากไม่ดำไม่ขาว ย่อมเป็นไปเพื่อความสิ้นกรรม⁶⁷

ถ้าจะกล่าวถึงการกระทำของมนุษย์ ตั้งแต่การกระทำตามหลักกรรม จนกระทั่งการปฏิบัติตามหลักอริยมรรค กล่าวโดยสรุปได้ว่า การกระทำกรรมดำมีวิบากดำ คือการประพฤติกุศลกรรมบถ การกระทำกรรมขาวมีวิบากขาว คือการประพฤติกุศลกรรมบถ การกระทำกรรมดำบ้างกรรมขาวบ้าง มีวิบากทั้งดำทั้งขาว คือการประพฤติทั้งกุศลกรรมบถ และกุศลกรรมบถ กรรมที่ไม่ดำไม่ขาว ให้วิบากไม่ดำไม่ขาว ก็คือการเจริญอริยมรรคมีองค์ 8 ในระดับโลกุตระนั่นเอง

⁶⁶ เรื่องเดียวกัน, น. 41.

⁶⁷ อจ. จตุก. 35/237/593.

⁶⁸ ม. ม. 20/88/191.

3.2.5 เจตนากับบุญกิริยาวัตถุ

คำว่า “บุญ” เป็นสิ่งที่บุคคลต่างก็ปรารถนา และนึกถึงสิ่งที่ดี ๆ ซึ่งตรงกันข้ามกับคำว่า “บาป” คำว่า “บุญ” มีความหมายว่า การทำความดีตามหลักคำสอนในศาสนา⁶⁹ เครื่องชำระ สันดาน ความประพฤติชอบทางกาย วาจา และใจ⁷⁰ ส่วนคำว่า “บุญกิริยาวัตถุ” หมายถึง สิ่งที่เป็นที่ตั้งแห่งการทำบุญ เรื่องที่จัดเป็นการทำบุญ ทางทำความดี⁷¹ บุญกิริยาวัตถุโดยหลักใหญ่ ๆ มีอยู่ 3 ประการ

- 1) ทานมัย บุญสำเร็จด้วยการบริจาคทาน
- 2) สีลมัย บุญสำเร็จด้วยการรักษาศีล
- 3) ภาวนามัย บุญสำเร็จด้วยการเจริญภาวนา⁷²

การบำเพ็ญบุญหรือการทำบุญไม่ว่าจะเป็นการให้ทาน รักษาศีล หรือการเจริญภาวนา มักจะมีการกล่าวกันว่า ความสำคัญอยู่ที่เจตนา ถ้ามีเจตนาที่ดี เป็นกุศลเจตนา การบำเพ็ญบุญก็ จะมีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น ซึ่งจะได้พิจารณาแต่ละข้อเป็นลำดับไป

ก. การให้ทาน

คำว่า “ทาน” หมายถึง การให้ สิ่งที่ให้ ให้ของที่ควรให้แก่คนที่ควรให้ เพื่อประโยชน์แก่ เขา การสละให้ปันสิ่งของของตนเพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่น⁷³ การให้ทานตามหลักการเพื่อให้ผลอัน เจริญเกิดขึ้น (ทักษิณา) ต้องคำนึงถึงองค์ประกอบต่าง ๆ ดังพุทธพจน์ ต่อไปนี้

ทักษิณาทานอันประกอบด้วยองค์ 6 ประการ เป็นอย่างไร ดูกรภิกษุทั้งหลาย องค์ 3 ของทายก องค์ 3 ของปฎิคาหก องค์ 3 ของทายกเป็นไฉน ดูกรภิกษุทั้งหลาย ทายกก่อนให้ทานเป็นผู้ดีใจ 1 กำลังให้ทานอยู่ยอมยั้งจิตให้เลื่อมใส 1 ครั้นให้ทาน แล้วยอมปลื้มใจ 1 นี้องค์ 3 ของทายก องค์ 3 ของปฎิคาหกเป็นไฉน ดูกรภิกษุ ทั้งหลาย ปฎิคาหกในศาสนานี้ผู้ปราศจากราคะ หรือปฏิบัติเพื่อกำจัดราคะ 1 เป็น

⁶⁹ ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน 2542, น. 630.

⁷⁰ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, น. 112.

⁷¹ เรื่องเดียวกัน, น. 112.

⁷² ที่. ปา. 16/228/172.

⁷³ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, น. 75.

ผู้ปราศจากโทษหรือปฏิบัติเพื่อกำจัดโทษ 1 เป็นผู้ปราศจากโทษ หรือปฏิบัติ
เมื่อกำจัดโทษ 1 นี้ องค์ 3 ของปฏิกิริยา ⁷⁴

องค์ประกอบของการให้ทานตามพุทธพจน์นี้ คือฝ่ายทายก (ผู้ให้) 3 ประการ คือ ก่อน
ให้ทาน ขณะกำลังให้ทาน หลังจากที่ให้ทานแล้ว องค์ประกอบทั้ง 3 ประการ มุ่งไปที่จิตใจที่
บริสุทธิ์ ส่วนฝ่ายปฏิกิริยา (ผู้รับ) 3 ประการ เป็นบุคคลที่ปราศจากกิเลส 3 ประการ คือ ราคะ
โทสะ โมหะ หรือบุคคลที่ปฏิบัติกำจัดกิเลสดังกล่าว องค์ประกอบ 3 ประการของฝ่ายปฏิกิริยาก็
มุ่งไปที่ความบริสุทธิ์ เช่นเดียวกัน “ทายกก็เป็นผู้มีศีล มีธรรมงาม ปฏิกิริยาก็เป็นผู้มีศีล มีธรรมงาม
... ทักขิณาชื่อว่าบริสุทธิ์ ทั้งฝ่ายทายกและฝ่ายปฏิกิริยา” ⁷⁵ นอกจากองค์ประกอบดังกล่าวแล้ว
สิ่งของที่ให้ทานถือว่าเป็นส่วนสำคัญด้วยเช่นกัน ดังรายละเอียดดังนี้

- 1) ผู้ใดมีศีล ได้ของมาโดยชอบธรรม มีจิตเลื่อมใสดี เชื่อกรรมและผลแห่งกรรม
อย่างยิ่ง ให้ทานในคนทุศีล ทักขิณาของผู้นั้น ชื่อว่าบริสุทธิ์ฝ่ายทายก
- 2) ผู้ใดทุศีล ได้ของมาโดยไม่เป็นธรรม มีจิตไม่เลื่อมใส ไม่เชื่อกรรมและผลของกรรม
อย่างยิ่ง ให้ทานในคนมีศีล ทักขิณาของผู้นั้นชื่อว่า บริสุทธิ์ฝ่ายปฏิกิริยา
- 3) ผู้ใดทุศีล ได้ของมาโดยไม่เป็นธรรม มีจิตไม่เลื่อมใส ไม่เชื่อกรรมและผลของกรรม
อย่างยิ่ง ให้ทานในคนทุศีล เราไม่กล่าวทานของผู้นั้นว่า มีผลไพบูลย์
- 4) ผู้ใดมีศีล ได้ของมาโดยธรรม มีจิตเลื่อมใสดี เชื่อกรรมและผลของกรรมอย่างยิ่ง
ให้ทานในคนมีศีล เรากล่าวทานของผู้นั้นแล้วว่า มีผลไพบูลย์ ⁷⁶

การให้ทานที่ให้ผลบริสุทธิ์สูงสุดคือประการสุดท้าย ผู้ให้หรือทายกมีความบริสุทธิ์ทาง
กาย และทางวาจา (มีศีลบริสุทธิ์) วัตถุทานที่ได้มาด้วยความบริสุทธิ์ กล่าวคือ วัตถุที่ได้มานั้นด้วย
สัมมาอาชีพ ไม่ได้มาโดยอาการแห่งทุจริต จิตที่ให้ประกอบด้วยกุศลเจตนา มีศรัทธาที่ถูกต้อง ส่วน
บุคคลที่รับมีความบริสุทธิ์ ผลอันเกิดขึ้นแห่งการบำเพ็ญบุญจากการให้ทานจึงบริบูรณ์ และสิ่ง
สำคัญในการให้ทานคือ เจตนา 3 กาล บุญเจตนา มุญจนเจตนา อปราปรเจตนา ⁷⁷

บุญเจตนา เป็นความตั้งใจก่อนที่จะให้ คือความตั้งใจตั้งแต่เริ่มต้น เป็นกุศลเจตนา มี
จิตที่ประกอบด้วยศรัทธาที่ถูกต้อง มีสัมมาทิฐิ

⁷⁴ อญ. ปญจก. 36/308/628.

⁷⁵ ม. อ. 23/718/396.

⁷⁶ ม. อ. 23/719/396 – 397.

⁷⁷ ม. อ. อ. 23/400

มูญจนเจตนา ความตั้งใจขณะที่ให้ มีจิตที่มั่นคง ไม่มีความเคลือบแคลง สงสัย จิตผ่องใส ประกอบด้วยปัญญา มีความรู้ ความเข้าใจ

อุปปราปรเจตนา เป็นเจตนาหลังจากที่ให้ทานแล้ว ไม่มีความคิดที่จะเสียตายทรัพย์ หรือวิตกกังวล มีจิตใจผ่องใส ระลึกถึงก็เอิบอ้อมใจ เป็นลักษณะของการนึกถึงทานที่ตนเองได้บริจาค (จาคานุสสติ)

การตั้งเจตนาใน 3 กาล ดังกล่าว นอกจากจะให้ผลแก่บุคคลที่กระทำแล้ว การอุทิศทานให้แก่บุคคลอื่น ความตั้งใจก็เป็นสิ่งสำคัญ อย่างการอุทิศให้แก่ผู้ที่ละโลกนี้ไปแล้ว ดังปรากฏใน ติโรกฐทกัณฑ์ ตอนหนึ่งว่า “ด้วยอุทิศเจตนาอย่างนี้ว่า ขอทานนี้จงสำเร็จแก่ญาติทั้งหลาย ขอญาติทั้งหลายจงเป็นผู้ถึงความสุขเถิด”⁷⁸ การตั้งความปรารถนา โดยมีเจตนาอันแน่วแน่ได้ปรากฏในคัมภีร์ต่าง ๆ หลายแห่งด้วยกัน เช่น “...ด้วยการถวายอารามนี้ และด้วยการตั้งเจตนาไว้เมื่อข้าพระองค์เกิดอยู่ในภพ ย่อมได้สิ่งที่ปรารถนา...”⁷⁹ “...ด้วยการถวายเมล็ดบัวนี้ และด้วยการตั้งเจตนาไว้ ผู้นี้จะไม่เข้าถึงทุกคติเลย...”⁸⁰

การให้ทานถึงแม้ว่ามูลค่าของทานนั้นมีน้อย แต่เพราะมีเจตนาอันบริสุทธิ์ย่อมมีผลมาก ใน เอกสัณญกเถราปทาน ได้แสดงไว้ว่า “...ถวายภิกษาทัพพีหนึ่งแก่พระอัครสาวกของพระพุทธเจ้า พระนามว่า วิปัสสี... ด้วยจิตเลื่อมใสนั้น ข้าพระองค์ไม่รู้จักทุกคติเลย นี่เป็นผลแห่งการถวายภิกษาทัพพีหนึ่ง”⁸¹ ในชาดกได้แสดงไว้ดังนี้

ท่านผู้รู้กล่าวทานกับนักรบว่ามีสภาพเสมอกัน นักรบแม้จะมีน้อยก็ชำนะคนมากได้ เจตนาเครื่องบริจาศก็เหมือนกัน แม้จะน้อยย่อมชำนะหมู่กิเลสแม้มากได้ ถ้าบุคคลเชื่อกรรมและผลแห่งกรรม ย่อมให้ทานเมื่อน้อย เขาก็เป็นสุขในโลกหน้า เพราะการบริจาคมมีประมาณน้อยนั้น⁸²

ดังนั้น การบำเพ็ญบุญกิริยาวัตถุ ด้วยการให้ทานจะสำเร็จผลอย่างสมบูรณ์โดยสรุปมีหลักการดังนี้

- 1) บุคคลจะต้องมีความบริสุทธิ์ทั้งฝ่ายผู้ให้ (ทายก) และฝ่ายผู้รับ (ปฎิคาหก)
- 2) วัตถุที่ให้มีความบริสุทธิ์ คือ ทรัพย์ที่ได้มานั้น จะต้องได้มาด้วยสัมมาอาชีพ

⁷⁸ พุ. พุ. 39/8/276.

⁷⁹ พุ. เถร. อ. 51/287.

⁸⁰ พุ. เถร. อ. 50/374.

⁸¹ พุ. อป. 71/77/283.

⁸² พุ. ชา. 59/1183/571.

3) มีเจตนาบริสุทธิ์ทั้ง 3 กาล คือ ก่อนให้ ขณะที่ให้ หลังจากที่ได้ให้แล้ว ดังอรรถกถาว่า “บุพเจตนา...จำเดิมแต่กาลที่เกิดความคิดขึ้นว่า เราจักถวายทาน...มัญจนเจตนา (ความตั้งใจสละ)...เมื่อให้อย่างยังจิตให้ผ่องใส... อปรปรเจตนา... ครั้นให้แล้ว มีจิตปลาบปลื้มดังนี้ ย่อมมีแก่ผู้ระลึกในภายหลัง”⁸³

ข. การรักษาศีล

คำว่า “ศีล” มีอยู่หลายประการ คือ ศีล 5 หรือเบญจศีล เป็นศีลของบุคคลทั่วไปที่อยู่ครองเรือน ศีล 8 รวมทั้งศีลอุโบสถ เป็นศีลที่อุบาสกอุบาสิกผู้มีศรัทธาในการรักษาให้มีความเคร่งครัดกว่าศีล 5 ศีล 10 เป็นศีลของสามเณร ศีล 227 หรือศีลพระปาฏิโมกข์ เป็นศีลของพระภิกษุ ศีล 311 เป็นศีลของภิกษุณี

ในการนี้ ผู้วิจัยจะกล่าวถึงเฉพาะศีล 5 หรือเบญจศีลเท่านั้น ทั้งนี้เพราะศีลมัย บัญชีสำเร็จได้เพราะการรักษาศีล เพื่อบ่มุ่ให้เห็นถึงการบำเพ็ญบุญของบุคคลทั่วไปและศีล 5 ถือว่าเป็นพื้นฐานของพุทธจริยศาสตร์ที่สำคัญ สาเหตุที่ผู้วิจัยมิได้นำมากล่าวในตอนต้นก็เพื่อมิให้ซ้ำซ้อนกับเรื่องบุญกิริยาวัตถุที่ว่าด้วยการรักษาศีล ศีล 5 เป็นพื้นฐานสำคัญที่เป็นกฎเกณฑ์การอยู่ร่วมกันในสังคม 5 ข้อดังนี้

- 1) ปาณาติปาตา เวรมณี เจตนาเครื่องเว้นจากการฆ่าสัตว์
- 2) อทินนาทานา เวรมณี เจตนาเครื่องเว้นจากการลักทรัพย์
- 3) กาเมสุมิจฉาจารา เวรมณี เจตนาเครื่องเว้นจากการประพฤติดิฉันท์ในกาม
- 4) มุสาหวาทา เวรมณี เจตนาเครื่องเว้นจากการพูดเท็จ
- 5) สุราเมรยมัชชปมาทัฏฐฐานา เวรมณี เจตนาเครื่องเว้นจากการดื่มน้ำเมา คือ

สุราและเมรัย⁸⁴

ศีลทั้ง 5 ข้อ จะเห็นว่า มีเจตนาหรือความจงใจ เป็นเครื่องตัดสินที่สำคัญประการหนึ่ง เนื่องจากสาระของศีลอยู่ที่เจตนาของการงดเว้น ถึงแม้ว่า ความหมายของศีล คือ ข้อปฏิบัติสำหรับควบคุมกายและวาจาให้ตั้งอยู่ในความดีงาม⁸⁵ ไม่ได้ควบคุมไปถึงจิต ผู้วิจัยมีทัศนะว่า ความหมายของศีลดังกล่าวนี้เป็นลักษณะของเจตนารมณ์ในบทบัญญัติของศีลเพื่อไม่ให้กายและวาจาล่วงละเมิดตนเองและบุคคลอื่น ดังทัศนะของรองศาสตราจารย์ ดร.สมภาร พรมทา ว่า “ศีล

⁸³ อญ. ปญจก. อ. 36/630.

⁸⁴ ที. ปา. 16/286/201 – 202.

⁸⁵ พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต) , พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์,

หานี้สามารถจำแนกออกได้เป็นสองส่วนด้วยกันคือ 1) ส่วนที่เป็นข้อห้ามมิให้ละเมิดคนอื่น 2) ส่วนที่เป็นข้อห้ามมิให้ละเมิดตนเอง การละเมิดคนอื่นสามารถกระทำได้สองทางคือ ก. ละเมิดทางร่างกายหรือชีวิตของคนผู้นั้น ข. ละเมิดทรัพย์สินหรือสิ่งอื่นที่คนผู้นั้นครอบครองอยู่”⁸⁶

พระอาจารย์มั่น ภูริทัตโต ได้แสดงไว้ว่า

ศีลนั้นอยู่ที่ไหน มีตัวตนเป็นอย่างไร ใครเป็นผู้รักษา แล้วก็รู้ว่า ผู้นั้นเป็นตัวศีล ศีลก็อยู่ตรงนั้น เจตนาเป็นตัศีล เจตนาคือจิตใจ คนเราถ้าจิตใจไม่มี ก็ไม่เรียกว่าตน มีแต่กายจะทำอะไรได้ ร่างกายกับจิตต้องอาศัยซึ่งกันและกันจะเป็นปกติแบบเนียนไม่หวั่นไหว⁸⁷

เกณฑ์ที่จะวัดว่าบุคคลใดจะล่วงละเมิดศีลหรือไม่ ก็ประกอบอยู่ด้วยจิตที่จะแสดงออกมาทางกาย ทางวาจา ด้วยเจตนาเช่นไร ส่วนองค์ประกอบการล่วงละเมิดศีล 5 ใช้เกณฑ์พิจารณาดังนี้

1) ปาณาติบาต มีองค์ประกอบ 5 อย่าง คือ

- (1) สัตว์มีชีวิต
- (2) รู้อยู่ว่าสัตว์มีชีวิต
- (3) จิตคิดจะฆ่า
- (4) พยายามที่จะฆ่า
- (5) สัตว์ตายเพราะความพยายามนั้น

2) อทินนาทาน มีองค์ประกอบ 5 อย่างคือ

- (1) ของที่เจ้าของหวงแหน
- (2) รู้อยู่ว่าเป็นของที่เจ้าของหวงแหน
- (3) จิตคิดจะลัก
- (4) ทำความพยายามที่จะลัก
- (5) ลักได้มาด้วยความพยายามนั้น

3) กาเมสุมิจฉาจาร มีองค์ประกอบ 4 อย่างคือ

- (1) วัตถุที่จะพึงล่วงเกิน

⁸⁶ สมภาร พรหมทา, พุทธศาสนากับปัญหาจริยศาสตร์, (กรุงเทพมหานคร : สื่อสารมวลชน, 2535), น. 74.

⁸⁷ มูลนิธิพระอาจารย์มั่น ภูริทัตโต, ชีวประวัติ ปฏิปทา และโอวาทธรรม ท่านพระอาจารย์มั่น ภูริทัตตเถร, พิมพ์ครั้งที่ 3 (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, 2545 น. 648.

- (2) จิตคิดที่จะเสพในอคมนี้ยวัตถุนั้น
 - (3) ประโยคในการเสพ
 - (4) การยังมรรคให้ดำเนินไปตามมรรคหรือหยุดอยู่
- 4) มุสาวาท มืองค์ประกอบ 4 อย่างคือ
- (1) เรื่องไม่จริง
 - (2) จิตคิดจะพูดให้ผิด
 - (3) ความพยายามอันเกิดแต่จิตนั้น
 - (4) การให้ผู้อื่นเข้าใจเนื้อความนั้น
- 5) สุราเมрымัชชปมาทัฏฐฐาน มืองค์ประกอบ 4 อย่างคือ
- (1) ความเป็นของเมา
 - (2) จิตคิดที่จะดื่ม
 - (3) ความพยายามอันเกิดแต่จิตนั้น
 - (4) กลืนให้ล่องลงไปในลำคอ⁸⁸

การใช้เกณฑ์การตัดสินของศีลทั้ง 5 ข้อ มีจิตเกี่ยวข้องทุกข้อ หรือกล่าวอีกนัยอย่างหนึ่งว่า มีเจตนาเกี่ยวข้องทุกข้อ ดังนั้น การรักษาศีลให้มีความบริสุทธิ์ ต้องตั้งเจตจำนงอันแน่วแน่ให้เป็นกุศลเจตนา การกระทำที่แสดงออกมาภายนอกก็จะไม่ล่อง ละเมิดตนเองและผู้อื่น

อย่างไรก็ตาม การศึกษารายละเอียดของศีล ตลอดจนถึงเกณฑ์วินิจัยต่าง ๆ ยังมีองค์ประกอบปลีกย่อยอีกหลายอย่าง แต่ในที่นี้ผู้วิจัยมุ่งเอาสาระสำคัญในเรื่องเจตนาเป็นหลัก เพื่อให้เห็นความสำคัญในประเด็นนี้ และมีข้อสังเกตเพิ่มเติมว่า เมื่อกล่าวถึงการทำบุญแล้วบุคคลจำนวนไม่น้อยอาจคิดถึงแต่การให้ทานอย่างเดียว แต่มักจะมองข้ามการรักษาศีล การรักษาศีลเป็นส่วนประกอบหนึ่งของการให้ทาน ในส่วนของผู้ให้ (ทายก) ซึ่งต้องมีศีลเป็นพื้นฐาน เพื่อส่งผลให้ทานสำเร็จเป็นผลแห่งบุญ เป็นการลงทุนน้อย ไม่ต้องไปแสวงหาที่ไหน เพียงแต่รักษาใจ รักษากาย รักษาวาจา ให้อยู่ในภาวะปกติ ก็เป็นการบำเพ็ญบุญประการหนึ่งเช่นกัน

ค. การเจริญภาวนา

การเจริญภาวนาดังกล่าวนี้นี้เป็นภาวนามัย บุญที่สำเร็จด้วยการเจริญภาวนาเป็นความดีที่ทำการฝึกอบรมจิตใจให้สงบสุขมีคุณธรรม เช่น เมตตา กรุณา (จิตตภาวนา) และฝึกอบรมเจริญปัญญาให้รู้เท่าทัน เข้าใจสิ่งทั้งหลาย ความเป็นจริง (ปัญญาภาวนา)⁸⁹ คำว่า “ภาวนา”

⁸⁸ พุ. อิติ. อ. 45/445 – 452.

⁸⁹ พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, น. 172.

แปลว่า การอบรม การบำเพ็ญศีล สมาธิ ปัญญา, การยังศีล สมาธิ ปัญญา ให้เกิดขึ้นบ่อย ๆ⁹⁰ การเจริญภาวนา จึงเป็นการเจริญกรรมฐาน 2 ประการ ดังข้อความว่า “ธรรม 2 อย่างที่ควรให้เจริญเป็นไฉน คือ สมถะ 1 วิปัสสนา 1 ธรรม 2 อย่างเหล่านี้ ควรให้เจริญ”⁹¹ สมถภาวนาเป็นการอบรมจิตให้เกิดความสงบ ตั้งมั่น ส่วนวิปัสสนาภาวนาเป็นการอบรมทางปัญญา ในอรรถกถาได้แสดงไว้ว่า “สมถะ คือ สมาธิ วิปัสสนา คือ ปัญญา”⁹² สมถภาวนา ในความหมายของการทำจิตให้สงบ (สมาธิ) เป็นการเจริญสมาธิให้ผาน 4 เกิดขึ้น คือ

- (1) ปฐมฌาน มีวิตก มีวิจาร มีปีติ และสุขเกิดแต่วิเวกอยู่
- (2) ทุตยฌาน มีความผ่องใสแห่งจิตในภายใน เป็นธรรมเอกผุดขึ้น เพราะวิตกวิจารณ์สงบไป ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร มีปีติและสุขเกิดแต่สมาธิอยู่
- (3) ตติยฌาน มีอุเบกขา มีสติ มีสัมปชัญญะ เสวยสุขด้วยนามกาย เพราะปีติสิ้นไป... มีอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข
- (4) จตุตถฌาน ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข เพราะละสุข ละทุกข์ และดับโสมนัส โทมนัสก่อน ๆ ได้ มีอุเบกขาเป็นเหตุให้สติบริสุทธิ์อยู่⁹³

การปฏิบัติสมถภาวนาเพื่อเจริญฌาน 4 ให้เกิดขึ้น เป็นไปตามหลักของการอบรมจิต (จิตตภาวนา) ของสัมมาสมาธิ แต่เมื่อกล่าวถึงระดับของสมาธิแล้ว มี 3 ระดับ คือ

- (1) ขณิกสมาธิ สมาธิชั่วขณะ เป็นสมาธิขั้นต้น ซึ่งคนทั่วไปอาจใช้ประโยชน์ในการปฏิบัติหน้าที่การงานในชีวิตประจำวันให้ได้ผลดี และเป็นจุดตั้งต้นในการเจริญวิปัสสนาก็ได้
- (2) อุปจารสมาธิ สมาธิเฉียด ๆ หรือสมาธิจวนจะแน่วแน่ เป็นสมาธิขั้นระับนิรณได้ ก่อนที่จะเข้าสู่ภาวะแห่งฌาน หรือสมาธิในบุพภาคแห่งอัปปนาสมาธิ
- (3) อัปปนาสมาธิ สมาธิแน่วแน่ หรือสมาธิที่แนบแน่นสนิท เป็นสมาธิระดับสูงสุด ซึ่งมีในฌานทั้งหลาย ถือว่าเป็นผลสำเร็จที่ต้องการของการเจริญสมาธิ⁹⁴

วิปัสสนาในความหมายของการเจริญปัญญาให้เกิดขึ้น คือความรู้ความเป็นไปของธรรมชาติหรือความรู้ตามกฎของไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา “วิปัสสนาจึงมีไตรลักษณ์

⁹⁰ พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ), วิปัสสนาญาณโสภณ, น. 96.

⁹¹ ที. ปา. 16/379/406.

⁹² ที. ปา. อ. 16/285

⁹³ ที. ส. 11/127 – 130/323 – 325.

⁹⁴ ชุ. ป. อ. 68/503 ดูคำอธิบายเพิ่มเติมใน พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต),

เป็นอารมณ์”⁹⁵ หรือมีปรมัตถ์เป็นอารมณ์ ดังทัศนะของ พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ) ว่า “วิปัสสนากรรมฐานมีปรมัตถ์เป็นอารมณ์ หรือมีรูปนามเป็นอารมณ์”⁹⁶ คือ สามารถรู้ลักษณะของรูปนาม ความเกิดขึ้นของรูปนาม ความดับไปของรูปนาม ซึ่งอาจเป็นผลสืบเนื่องจากการเจริญสมถภาวนา หรือสมาธิภาวนา พิจารณาข้อความต่อไปนี้

มีปกติพิจารณาเห็นความเกิดขึ้น และความเสื่อมไปในอุปาทานขันธห้าว่า ดังนี้รูป ...ความเกิดขึ้นแห่งรูป... ความดับแห่งรูป ดังนี้เวทนา ...ความเกิดขึ้นแห่งเวทนา ...ความดับแห่งเวทนา ดังนี้สัญญา ...ความเกิดขึ้นแห่งสัญญา ...ความดับแห่งสัญญา ดังนี้สังขาร ...ความเกิดขึ้นแห่งสังขาร ...ความดับแห่งสังขาร ดังนี้วิญญูณ ...เกิดขึ้นแห่งวิญญูณ ...ความดับแห่งวิญญูณ ...สมาธิภาวนานี้ อันภิกษุอบรมแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย

97

การพิจารณาเห็นขันธ 5 โดยรูป (รูป) โดยนาม (เวทนา สัญญา สังขาร วิญญูณ) ตามความเป็นจริง ซึ่งสามารถละความยึดมั่นเสียได้ ก็จัดเป็นปัญญาในวิปัสสนาได้ อย่างไรก็ตาม การเจริญภาวนานั้น การตั้งใจในการปฏิบัติ จะต้องตั้งเจตจำนงอันแน่วแน่ มิฉะนั้นแล้วก็จะไม่ปรากฏผล ในเรื่องนี้ พระราชวุฒาจารย์ (หลวงปู่ดูลย์ อตุโล) ได้กล่าวไว้ว่า

ในการกำหนดจิตนั้น ต้องมีเจตจำนงแน่วแน่ ในอันที่จะเจริญจิตให้อยู่ในภาวะที่ต้องการ การบริกรรม “พุทโธ” เปล่า ๆ โดยไร้เจตจำนง ไม่เกิดประโยชน์อะไรเลย กลับเป็นเครื่องบั่นทอนความเพียร ทำลายกำลังใจในการเจริญจิตในคราวต่อไป แต่ถ้าเจตจำนงมั่นคง การเจริญจิตจะปรากฏผลทุกครั้งไม่มากก็น้อยอย่างแน่นอน ดังนั้น ในการนี้ พุทโธ การเพ่งเล็งสอดส่อง ถึงความชัดเจน และความไม่ขาดสายของพุทโธ จะต้องเป็นไปโดยไม่ลดละ เจตจำนงที่มีอยู่อย่างไม่ลดละนี้...มีลักษณะประการหนึ่ง บุรุษผู้หนึ่งจดจ้องสายตาคู่ที่คมดาบ ที่เข้าศึกเงื้อง่าขึ้นสุดแขน พร้อมทั้งจะฟันลงมา... เจตจำนงจะต้องแน่วแน่เห็นปานนี้ จึงจะยังมีสมาธิให้บังเกิดได้ ไม่เช่นนั้น อย่าทำให้เสียเวลา และบั่นทอนความศรัทธาตนเองเลย⁹⁸

⁹⁵ ม. ม. 20/157/313.

⁹⁶ พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ) วิปัสสนาญาณโสภณ, น. 99.

⁹⁷ ที. ปา. 16/233/181.

⁹⁸ ปฐม นิคมานนท์, ผู้รวบรวม, อตุโล ไม่มีใดเทียม ประวัติ ปฏิปทา และคำสอน พระราชวุฒาจารย์ (หลวงปู่ดูลย์ อตุโล), (กรุงเทพมหานคร : พี. เอ. ลิฟวิง, 2539), น. 416 – 417.

จากทัศนะดังกล่าวนี้ เจตนาเป็นลักษณะของความตั้งใจในการปฏิบัติ ซึ่งเป็นลักษณะของการกระทำสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ถ้าหากว่าไม่ได้มีเจตนาอันแน่วแน่แล้ว การกระทำเหล่านั้นก็ไม่อาจประสบผลสำเร็จตามที่ต้องการได้ ไม่ว่าการกระทำนั้นจะเป็นกิจการงาน การศึกษา แม้กระทั่งการอบรมจิตเพื่อขัดเกลาจิตใจก็จำเป็นจะต้องมีความตั้งใจในการกระทำ

บุญที่เกิดจากการเจริญภาวนา ถือว่าเป็นบุญในระดับสูง มีความละเอียด เป็นการยกระดับของจิตให้สูงขึ้น ผู้วิจัยมีทัศนะว่า บุญในระดับของภาวนามัย เป็นระดับสูงสุด ฝ่ายโลกียะคือ เป็นลักษณะของภาวะที่จิตมั่นคงในสมาธิแล้ว ยังมีสภาพที่ปรุงแต่งภพอยู่ ซึ่งเรียกว่า อเนกชา - ภิสังขาร เพราะว่า ถ้าหากไม่ยึดติดในสังขาร 3 คือ ปุณฺณยาภิสังขาร (สภาพปรุงแต่งบุญเป็นฝ่ายกุศลเจตนา) อปุณฺณยาภิสังขาร (สภาพปรุงแต่งบาป เป็นฝ่ายอกุศลเจตนา) อเนกชาภิสังขาร (สภาพที่ปรุงแต่งอเนกชา คือ บุญ บาป และฌาน) ก็จะพ้นจากภาวะจิตในระดับโลกียะไปสู่ความเป็นโลกุตตระ ในอรรถกถา แสดงไว้ว่า

ปุณฺณยาภิสังขาร มีเจตนา 13 คือ กามาวจรกุศลเจตนา 8 เป็นไปด้วยอำนาจแห่งทาน ศีล ภาวนา เป็นต้น และรูปาวจรกุศลเจตนา 5 เป็นไปด้วยอำนาจแห่งภาวนา อปุณฺณยาภิสังขาร อกุศลเจตนา 12 เป็นไปด้วยอำนาจแห่งปาณาติบาต เป็นต้น อเนกชาภิสังขาร มี รูปาวจรเจตนา 4 เป็นไปด้วยอำนาจแห่งภาวนา เท่านั้น⁹⁹

ปุณฺณยาภิสังขารอันมีเจตนา 13 ซึ่งแบ่งเป็น กามาวจรกุศลเจตนา 8 หมายถึง กามาวจรกุศลจิต 8 ดวง เป็นส่วนที่สำเร็จเป็นบุญกิริยาวัตถุ คือ การบำเพ็ญกิริยาวัตถุครบบริบูรณ์จึงเป็นกุศลจิต ที่แบ่งเป็นรูปาวจรกุศลเจตนา 5 หมายถึง รูปาวจรกุศลจิต 5 ดวง เป็นส่วนที่สำเร็จ เพราะมีภาวนา คือ เกิดจากการเจริญภาวนา อปุณฺณยาภิสังขาร มีอกุศลเจตนา 12 หมายถึง อกุศลจิต 12 ดวง เป็นส่วนที่สำเร็จเพราะอกุศลจิตที่เป็นไปตรงข้ามกับ บุญกิริยาวัตถุ อย่างเช่น การประพฤติกุศลกรรมบถ ส่วนอเนกชาภิสังขารมีรูปาวจรเจตนา 4 ในอรรถกถา อธิบายไว้ว่า “อเนกชาภิสังขารนี้ เป็นชื่อของกุศลเจตนาอันเป็นรูปาวจร 4 ดวง”¹⁰⁰ ซึ่งสำเร็จจากการเจริญภาวนาเท่านั้น ส่วนรายละเอียดของเจตนาที่เกี่ยวข้องกับจิตดวงต่าง ๆ จะกล่าวในส่วนของพระอภิธรรมปิฎก

ดังนั้น เรื่องเจตนากับการบำเพ็ญบุญกิริยาวัตถุทั้ง 3 ประการ คือ การให้ทาน การรักษาศีล การเจริญภาวนา จึงมีลักษณะ “ความตั้งใจ จำนง จงใจ ที่ปรารถนา ความตั้งใจ จำนงใจ

⁹⁹ ชู. ป. อ. 69/647.

¹⁰⁰ ที. ปา. อ. 16/311.

ปรารภศีล ปรารภภาวนา”¹⁰¹ นอกจากบุญกิริยาวัตถุ 3 ประการ ที่กล่าวมาแล้ว ในอรรถกถาได้
จำแนกออกไปอีก 7 ประการ¹⁰² รวมเป็น 10 แต่เมื่อสรุปแล้วก็สามารถสังเคราะห์ลงใน 3 ประการ
นั่นเอง

3.3 เจตนาที่ปรากฏในพระอภิธรรมปิฎกและอรรถกถา

ในพระอภิธรรมปิฎก ได้แสดงลักษณะของเจตนาเป็นเรื่องของจิต และเจตสิก เป็นส่วน
ใหญ่ แต่ก็ยังมีหลักธรรมที่แสดงไว้เหมือนในพระสูตรต้นตปิฎกเช่นกันซึ่งมีส่วนที่แตกต่างกันไปบ้าง
ในการนี้ผู้วิจัยจะมุ่งไปที่เจตนาในฐานะเป็นองค์ประกอบของจิต หรือเป็นเจตสิก ซึ่งจะได้แสดง
เป็นลำดับต่อไป

3.3.1 เจตนาในฐานะองค์ประกอบของจิต

คำว่า “เจตสิก” หมายถึง สหระคต (ร่วมกัน) เกิดร่วม ระคน สัมปยุต (ประกอบด้วย)
เกิดดับพร้อม มีวัตถุอันเดียวกัน มีอารมณ์อันเดียวกันด้วยจิต¹⁰³ เจตสิกมีทั้งหมด 52 ดวง โดยแบ่ง
ออกเป็น 3 ประเภท คือ

อัญญสมานเจตสิก	13	ดวง
อกุศลเจตสิก	14	ดวง
โสภณเจตสิก	25	ดวง ¹⁰⁴

¹⁰¹ ที่. ปา. อ. 16/309 – 310.

¹⁰² ในอรรถกถาได้เพิ่มบุญกิริยาวัตถุอีก 7 ประการ คือ ความอ่อนน้อม (อปจายนมัย) ความชวนชวาย (เวยยาวัจจมัย) 2 ประการนี้สังเคราะห์ลงในศีลมัย การเพิ่มให้ซึ่งส่วนบุญ (ปัตติทานมัย) การพลอยอนุโมทนาส่วนบุญ (อนุโมทนามัย) 2 ประการนี้สังเคราะห์เข้าในทานมัย การแสดงธรรม (ธัมมเทศนามัย) การฟังธรรม (ธัมมัสสวนมัย) 2 ประการนี้ สังเคราะห์เข้าในภาวนามัย ความเห็นตรง (ทิวฐฐุกรรม) สังเคราะห์ลงในบุญกิริยาวัตถุทั้ง 3 ประการ คือ ทานมัย ศีลมัย ภาวนามัย ดูใน พุ. อิติ. อ. 45/390.

¹⁰³ อภ. ก. 81/1136/49.

¹⁰⁴ พระสังฆธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปริมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ 1-2-6 จิต เจตสิก รูป นิพพาน, น. 29.

เจตนาหรือความจงใจเป็น 1 ใน 13 ดวงของอัญญสมานเจตสิก อัญญสมานเจตสิก แบ่งออกเป็น 2 กลุ่ม คือ

1) สัพพจิตตสาธารณเจตสิก คำว่า “สัพพจิตตสาธารณเจตสิก” หมายถึง เจตสิกที่ต้องประกอบกับจิตทุกดวงเสมอไป เจตสิกประเภทนี้มี 7 ดวง คือ ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา เอกัคคตา ชีวิตินทรีย์ และมนสิการ

2) ปกิณณกเจตสิก คำว่า “ปกิณณก” แปลว่า โดยทั่วไป หรือกระจัดกระจาย หมายถึง เจตสิกที่กระจัดกระจายอยู่ทั่วไป บางดวงประกอบด้วยอกุศลจิตบ้าง กุศลจิตบ้าง วิบากจิต หรือกิริยาจิตบ้าง คือประกอบได้ทั่วไปทั้งโสภณและอโสภณ หรือทั้งโลกียะและโลกุตตระ แต่ประกอบได้เพียงบางดวงเท่านั้น ไม่ใช่ประกอบกับจิตทั้งหมดเหมือนสัพพจิตตสาธารณเจตสิก ปกิณณกเจตสิก มี 6 ดวง คือ วิตก วิจาร อธิโมกข์ วิริยะ ปีติ และฉันทะ¹⁰⁵

เจตนาที่อยู่ในกลุ่มของสัพพจิตตสาธารณเจตสิก ซึ่งเกิดกับจิตทุกดวง มีบทบาทสำคัญในการปรุงแต่ง ดำเนินการกับอารมณ์ที่มากระทบ ระบุ ภาวโล ได้แบ่งลักษณะของเจตนาเจตสิกไว้ดังนี้

1) มีลักษณะเป็นการกระตุ้น ชักชวน องค์ธรรมที่เกิดพร้อมกับตนให้กระทำกิจกับอารมณ์

2) มีหน้าที่ชวนชวายเป็นการกระทำกับอารมณ์

3) ทำให้เกิดผล คือ การจัดแจงดำเนินการ

4) เหตุใกล้ที่ทำให้เกิดเจตสิกนี้ คือ เวทนา สัญญา และจิต¹⁰⁶

สุจินต์ บริหารวนเขตต์ ได้ให้ทัศนะเกี่ยวกับเจตนาเจตสิกว่า “เป็นเจตสิกที่จงใจ ตั้งใจ ชวนชวาย กระทำกิจตามประเภทของเจตนาและสัมปยุตตธรรมที่เกิดขึ้นในขณะนั้น ๆ เจตนาเจตสิกจึงเป็นกัมมปัจจัย”¹⁰⁷

จากความหมายของ เจตนาเจตสิก จะเห็นว่า เจตนาเจตสิก เป็นมูลเหตุของพฤติกรรมต่าง ๆ เมื่อร่วมกับเจตสิกอื่น ๆ นับว่ามีความสำคัญในแง่ของพุทธจริยศาสตร์ เช่น

¹⁰⁵ เรื่องเดียวกัน, น. 31 – 32.

¹⁰⁶ ระบุ ภาวโล, อภิธรรมสำหรับคนรุ่นใหม่, พิมพ์ครั้งที่ 3 (กรุงเทพมหานคร : พิมพ์สวย, 2548), น. 74.

¹⁰⁷ สุจินต์ บริหารวนเขตต์, ประมวลธรรมสังเขป จิตสังเขปและภาคผนวก, (กรุงเทพมหานคร : ชวนพิมพ์, 2536), น. 385 – 386.

กามาวจรกุศลจิต สหระคต (ร่วมกัน) ด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้นในสมัยใด กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่านในสมัยนั้น อันใด ของบุคคลผู้งดเว้นจาก ปาณาติบาตนี้ เรียกว่า ปาณาติปาตาเวรมณีสกขาบท ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยเจตนา ¹⁰⁸

ตัวอย่างนี้ เป็นลักษณะของเจตนาเจตสิก ที่เป็นกุศลจิต สภาพของจิตประกอบด้วยเจตนาที่ติงาม เกิดขึ้นพร้อมกับโสมนัส คือความยินดี ประกอบด้วยปัญญา ถ้าเกิดขึ้นเองโดยลำพัง เรียกว่า อสังขาริก แต่ถ้าเกิดขึ้นโดยถูกกระตุ้นหรือมีการชักจูงเรียกว่า สสังขาริก

เจตนาเจตสิกเป็นเจตสิกที่ประกอบกับจิตทุกดวง ทั้ง 89 ดวง หรือ 121 ดวง ที่จำแนกออกเป็น 121 ดวงนั้น เพราะว่ามีนัยโลกุตตรจิต 8 ของผู้ที่ได้ฌาน 5 เข้าไปด้วย เพื่อให้เห็นภาพรวมของการจำแนกจิต สามารถแสดงได้ดังนี้

1) กามาวจรจิต 54 ดวง แบ่งออกได้ดังนี้

1.1) อกุศลจิต 12 ดวง คือ

- (1) โภกมุลจิต 8 ดวง
- (2) โทสมุลจิต 2 ดวง
- (3) โมหมุลจิต 2 ดวง

1.2) อเหตุกจิต 18 ดวง คือ

- (1) อกุศลวิปากจิต 7 ดวง
- (2) อเหตุกกุศลวิปากจิต 8 ดวง
- (3) อเหตุกกิริยาจิต 3 ดวง

1.3) กามาวจรโสภณจิต 24 ดวง คือ

- (1) กามาวจรกุศลจิต (มหากุศล) 8 ดวง
- (2) กามาวจรวิปากจิต (มหาวิปาก) 8 ดวง
- (3) กามาวจรกิริยาจิต (มหากิริยา) 8 ดวง

2) รูปาวจรจิต 15 ดวง แบ่งออกได้ดังนี้

2.1) รูปาวจรกุศลจิต 5 ดวง คือ

- (1) ปฐมฌานกุศลจิต
- (2) ทุตติยฌานกุศลจิต
- (3) ตติยฌานกุศลจิต

¹⁰⁸ อภ. วิ. 78/768/491 – 492.

(4) จตุตถฌานกุศลจิต

(5) ปัญจฌานกุศลจิต

2.2) รูปาวจรวิปากจิต 5 ดวง คือ

(1) ปฐมฌานวิปากจิต

(2) ทุตติยฌานวิปากจิต

(3) ตติยฌานวิปากจิต

(4) จตุตถฌานวิปากจิต

(5) ปัญจฌานวิปากจิต

2.3) รูปาวจรกิริยาจิต 5 ดวง คือ

(1) ปฐมฌานกิริยาจิต

(2) ทุตติยฌานกิริยาจิต

(3) ตติยฌานกิริยาจิต

(4) จตุตถฌานกิริยาจิต

(5) ปัญจฌานกิริยาจิต

3) อรูปาวจรจิต 12 ดวง แบ่งออกได้ดังนี้

3.1) อรูปาวจรกุศลจิต 4 ดวง คือ

(1) อากาสานัญจายตนกุศลจิต

(2) วิญญูณัญจายตนกุศลจิต

(3) อากิญจัญญายตนกุศลจิต

(4) เนวสัณญานาสัณญายตนกุศลจิต

3.2) อรูปาวจรวิปากจิต 4 ดวง คือ

(1) อากาสานัญจายตนวิปากจิต

(2) วิญญูณัญจายตนวิปากจิต

(3) อากิญจัญญายตนวิปากจิต

(4) เนวสัณญานาสัณญายตนวิปากจิต

3.3) อรูปาวจรกิริยาจิต 4 ดวง คือ

(1) อากาสานัญจายตนกิริยาจิต

(2) วิญญูณัญจายตนกิริยาจิต

(3) อากิญจัญญายตนกิริยาจิต

(4) เนวสัณญานาสัณญายตนกิริยาจิต

4) โลกุตตรจิต 8 ดวง คือ

- 4.1) โสตาปัตติมคฺคจิต (กุศล)
- 4.2) โสตาปัตติผลจิต (วิบาก)
- 4.3) สกทาคามิมคฺคจิต (กุศล)
- 4.4) สกทาคามิผลจิต (วิบาก)
- 4.5) อนาคามิมคฺคจิต (กุศล)
- 4.6) อนาคามิผลจิต (วิบาก)
- 4.7) อรหัตตมคฺคจิต (กุศล)
- 4.8) อรหัตตผลจิต (วิบาก)¹⁰⁹

จิตทั้ง 89 ดวง ถ้านับรวมโลกุตตรจิต 8 ของผู้ที่ได้ฌาน 5 เข้าไปด้วยก็จะเป็น 121 ดวง มีเจตนาเจตสิกประกอบอยู่ด้วยทุกดวง ซึ่งเมื่อเกิดกับจิตชนิดใดก็เสมอกับจิตชนิดนั้น กล่าวคือ เมื่อเกิดกันกับอกุศลจิตก็เป็นอกุศล เมื่อเกิดกับกุศลจิตก็เป็นกุศล เมื่อเกิดกับวิบากจิตก็เป็นวิบาก เมื่อเกิดกับกิริยาจิตก็เป็นกิริยา

3.3.2 ตัวอย่างของเจตนาเจตสิกที่เกิดกับจิตประเภทต่าง ๆ

1) เจตนาเจตสิกเมื่อเกิดกับอกุศลจิต

อกุศลจิต สหระตด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยทวิฏฐิ มีรูปเป็นอารมณ์ หรือมีเสียงเป็นอารมณ์ มีกลิ่นเป็นอารมณ์ มีรสเป็นอารมณ์ มีโผฏฐัพพะเป็นอารมณ์ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้นในสมัยใด ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา.... มีในสมัยนั้นหรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น¹¹⁰

เป็นลักษณะของอกุศลจิตอันเป็นโลภมูลจิต เกิดร่วมกับโสมนัส ประกอบด้วยความเห็นผิด (ทวิฏฐิคือสัมปยุต) เกิดขึ้นโดยไม่มีการชักจูงหรือเรียกว่า อสังขาริก ส่วนบทบาทของเจตนาได้แสดงไว้ว่า “การคิด กิริยาที่คิด ความคิด อันเกิดแต่สัมผัสแห่งมโนวิญญาณธาตุที่สมกัน ในสมัยนั้น

¹⁰⁹ สุจินต์ บริหารวนเขตต์, ปรมัตถธรรมสังเขป จิตตสังเขปและภาคผนวก, น. 354 – 376. ซึ่งในพระไตรปิฎกมิได้จัดระเบียบไว้เช่นนี้ และสามารถดูรายละเอียดตามลำดับของจิตที่กล่าวไว้แล้วข้างต้น ในธรรมสังคณีปกรณ์ วิภังคปกรณ์

¹¹⁰ อภ. สจ. 76/275/1.

อันใด นี่ชื่อว่า เจตนามีในสมัยนั้น”¹¹¹ พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ ได้กล่าวถึง เจตนาเจตสิกไว้ว่า

เจตนามีหน้าที่เตือนมนสิการ มีหน้าที่นำซึ่งอุปมาเหมือนกับรถที่กำลังวิ่งอยู่ รถจะวิ่งไปมาได้ก็ต้องอาศัยล้อทั้ง 4 และในจำนวนล้อทั้ง 4 นี้ ล้อหลังสองล้อทำหน้าที่หมุนและนำรถไปสู่ทางที่ต้องการจะไป ข้อนี้อันใด เจตนาเจตสิกก็มีหน้าที่กระตุ้นและชักชวนจิตและเจตสิกที่เกิดขึ้น พร้อมกันกับตนให้กระทำหน้าที่ของตน ๆ ให้สำเร็จเหมือนกับล้อรถข้างหลัง¹¹²

2) เจตนาเจตสิกเมื่อเกิดกับกุศลจิต

กามาวจรกุศลจิต สหคตด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณ มีรูปเป็นอารมณ์ หรือมีเสียงเป็นอารมณ์ มีกลิ่นเป็นอารมณ์ มีรสเป็นอารมณ์ มีโผฏฐัพพะเป็นอารมณ์ มีธรรมเป็นอารมณ์หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้นในสมัยใด ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา...มีในสมัยนั้น หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด¹¹³

จิตดวงนี้เป็นกุศลจิตเกิดขึ้นพร้อมด้วยเวทนาที่โสมนัส (ยินดี) ประกอบด้วยปัญญา (ญาณสัมปยุต) คือจิตดวงนี้มีปัญญาเพราะเมื่อโมหเจตสิกเกิดร่วมอยู่ด้วยเกิดขึ้นโดยไม่มีการชักจูง (อสังขาริก)

อกุศลวิบากจิตนั้นเป็นผลมาจากการประพฤติกุศลกรรมเช่น อกุศลกรรมบถ ส่วนกุศลวิบากจิตเป็นผลมาจากการกระทำที่เป็นกุศล ตั้งแต่การบำเพ็ญบุญกิริยาวัตถุ การประพฤติกุศลกรรมบถ จนกระทั่งการปฏิบัติอันเป็นผลมาจากมานในระดับต่าง ๆ

3) เจตนาเจตสิกเมื่อเกิดกับรูปาวจรจิต

ธรรมคือจิตและเจตสิก ของท่านผู้เข้าสมาบัติ (กุศลมาน) หรือ ของท่านผู้อุปบัติ (วิปากมาน) หรือของท่านผู้อยู่ด้วยทิฐฐธรรมสุขวิหาร (กิริยามาน) ซึ่งท่องเที่ยวอยู่ นับเนื่องอยู่ในภูมิระหว่างนี้คือ เบื้องต่ำกำหนดพรหมโลกเป็นที่สุด เบื้องสูงกำหนดเทวชั้นออกนิษฐ์เป็นที่สุด อันใด สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า เป็นรูปาวจร¹¹⁴

¹¹¹ อภ. สง. 76/279/12.

¹¹² พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, หลักสูตรปัญหาและเฉลยในชั้นจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, พิมพ์ครั้งที่ 8 (กรุงเทพมหานคร : ทิพยวิสุตฺติ, ม.ป.ป.), น. 17.

¹¹³ อภ. สง. 75/16/211.

¹¹⁴ อภ. สง. 76/829/493.

จิตของรูปาวจรจิตเป็นจิตที่มีความบริสุทธิ์หรือสูงกว่าจิตของบุคคลในระดับกามาวจรจิต ซึ่งมีลักษณะที่พ้นจากกามารมณ์ (กามฉันทะ) เป็นการอบรมจิตให้มีความสงบจากนิวรณ์ด้วยสมถภาวนา “เมื่อจิตแนบแน่นในอารมณ์เป็นอัปปนาสมาธิได้ ขณะนั้นก็ป็นรูปาวจรกุศลจิต”¹¹⁵ ซึ่งมีเจตนาเจตสิกที่เป็นกุศลเจตนา

4) เจตนาเจตสิกเมื่อเกิดกับรูปาวจรจิต

ธรรมคือจิตและเจตสิก ของท่านผู้เข้าสมาบัติ (กุศลฌาน) หรือของท่านผู้อุปัชฌา (วิปากฌาน) หรือของท่านผู้อยู่ด้วยทิฐฐธรรมสุขวิหาร (กิริยาฌาน) ซึ่งท่องเที่ยวอยู่นับเนื่องอยู่ในภูมิระหว่างนี้คือเบื้องต่ำกำหนดเทพผู้เข้าถึงอากาศานัญจาตณภูมิเป็นที่สุด เบื้องสูงกำหนดเทพผู้เข้าถึงเนวสัญญานาสัญญายตนภูมิเป็นที่สุด สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นรูปาวจร¹¹⁶

รูปาวจรจิตที่แสดงดังกล่าวนี เป็นลักษณะจิตในระดับชั้นในรูปพรหมของบุคคลในรูปฌานภูมิตามระดับชั้นของจิตที่ได้อบรมในรูปฌานนั้น ๆ บุคคลที่ยังไม่สำเร็จเป็นพระอรหันต์ ถ้าหากว่ามีจิตอยู่ในระดับรูปาวจรกุศลจิตและรูปาวจรวิปากจิต ถ้าหากว่ายังปรุงแต่งยึดมั่นอยู่กับกุศลเจตนาที่เป็นรูปาวจรนี้ก็จะป็นอเนกขาริกสังขาร ดังที่แสดงไว้ใน อภิธรรมวิภังคปกรณ์ ว่า “กุศลเจตนาเป็นรูปาวจรนี้เรียกว่า อเนกขาริกสังขาร”¹¹⁷ ส่วนรูปาวจรที่เป็นกิริยาจิต เป็นจิตของพระอรหันต์ ที่ได้อบรมมาในระดับรูปฌาน ดังที่ได้แสดงไว้ดังนี้

พระชินาสพ เจริญรูปาวจรฌานเป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศลและไม่ใช่กรรมวิปาก แต่เป็นทิฐฐธรรมสุขวิหาร เพราะก้าวล่วงอากิณญญายตนะโดยประการทั้งปวง จึงบรรลุดุตตฌานอันสหระคตด้วยเนวสัญญานาสัญญายตนสัญญา ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข เพราะละสุขละทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสดับสนิทในก่อน มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา¹¹⁸

เจตนาเจตสิกในรูปาวจรกิริยาจิต จึงไม่ใช่ลักษณะของกรรม แต่ใช้คำว่ากิริยา เนื่องจากการกระทำของพระอรหันต์ไม่กระกอบด้วยกิเลสจึงไม่เป็นกรรม

5) เจตนาเจตสิกเมื่อเกิดกับโลกุตตรจิต

¹¹⁵ สุจินต์ บริหารวนเขตต์, ปรมัตถธรรมสังเขป จิตสังเขปและภาคผนวก, น. 370.

¹¹⁶ อภ. สจ. 76/830/493.

¹¹⁷ อภ. วิ. 77/257/434.

¹¹⁸ อภ. วิ. 77/399/684.

โลกุตตรจิตเป็นจิตที่มีนิพพานเป็นอารมณ์โดยมีมัคคจิต 4 ผลจิต 4 เป็นการประจักษ์แจ้งในนิพพานและดับกิเลสตามลำดับขั้น เช่นในมัคคจิตดวงที่ 1 แสดงไว้ว่า

โยคาวจรบุคคล เจริญญาณเป็นโลกุตตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลกนำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฐิ เพื่อบรรลุมิเบื้องต้น สกัดจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ปิติและสุขอันเกิดแต่วิเวก อยู่ในสมัยใด ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนาฯลฯ สมณะ วิปัสสนา ปักคาหะ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น¹¹⁹

ตัวอย่างนี้เป็นเบื้องต้นของโลกุตตรจิต ในระดับโสดาปัตติมรรค ย่อมมีโอกาสเจริญมรรคในระดับสูงขึ้นได้ สำหรับในกรณีที่พระโสดาบัน มิได้เจริญมรรค ในระดับที่สูงกว่านี้ ระวี ภาวิไล ได้อธิบายไว้ว่า

พระโสดาบันนั้น มิได้เจริญมรรคเบื้องต้นสูงขึ้นได้ แต่ในคราวใดปรารภนาจะเสวยสุข ในผลที่ตนได้รับแล้ว ในขั้นนี้ก็อาจเข้าผลสมาบัติ รับพระนิพพานเป็นอารมณ์ได้ตามต้องการ ซึ่งโสดาปัตติผล ชวนะก็จะเกิดดับสืบเนื่องกันเป็นเวลายาวนาน ตามที่จะอธิษฐานได้¹²⁰

ส่วนเจตนาเจตสิกในโลกุตตรจิตนี้ ถ้าเป็นจิตของพระอรหันต์ การกระทำก็ไม่เรียกว่ากรรม แต่เรียกว่ากิริยา ซึ่งเป็นกิริยาอาการโดยปราศจากความยึดมั่นถือมั่น

3.3.3 เจตนาเจตสิกกับจิตของพระอรหันต์

เป็นที่ทราบกันโดยทั่วไปสำหรับบุคคลที่ศึกษาพุทธศาสนาว่า การกระทำของพระอรหันต์ ไม่จัดเป็นกรรม เมื่อศึกษาพระอภิธรรมจะพบว่า เจตนาที่เป็นเจตสิกประเภทสัพพจิตตสาธารณะเจตสิก เกิดกับจิตทุกดวง แสดงว่าจิตของพระอรหันต์ก็มีเจตนาเจตสิกประกอบอยู่ด้วย แต่ทำไมการกระทำของพระอรหันต์จึงไม่เรียกว่ากรรม และจะไปขัดแย้งกับพุทธพจน์ที่ว่า “เรากล่าวเจตนาว่าเป็นกรรม”¹²¹ หรือไม่

กรณีนี้จะต้องพิจารณารายละเอียดของกรรม ซึ่งได้กล่าวแล้วในพระสูตรต้นตปิฎก กรรมเป็นลักษณะของการกระทำที่ส่งผลหรือวิบาก เพราะเป็นการกระทำของบุคคลที่มีกิเลสอยู่ ซึ่ง

¹¹⁹ อภ. สจ. 75/196/577.

¹²⁰ ระวี ภาวิไล, อภิธรรมสำหรับคนรุ่นใหม่, น. 362.

¹²¹ อจ. ฌก. 36/334/771.

จะต้องวนเวียนอยู่ในวิภวภูตามอำนาจของกิเลส กรรม วิบาก กล่าวคือ เมื่อกิเลสเกิดขึ้นแล้วก็จะกระทำกรรม เมื่อกระทำกรรมแล้วย่อมได้รับผลของกรรม เมื่อได้รับผลของกรรม ก็จะเป็นวิภวภูกลับมาที่กิเลส ตราบใดที่ยังไม่สามารถตัดวงจรแห่งวิภวภูได้ก็จะกระทำกรรมต่อไป ซึ่งจะต้องวนเวียนอยู่ในภพน้อยภพใหญ่ไม่สิ้นสุด ดังปรากฏใน ขุททกนิกาย มหานิทเทส ความตอนหนึ่งว่า

คำว่ายังไม่ปราศจากตัณหาในภพน้อยและภพใหญ่ มีความว่าตัณหา คือ รูปตัณหา ขลข อัมมตัณหา คำว่าภพน้อยและภพใหญ่ ได้แก่ภพน้อยและภพใหญ่ คือกรรมวิภวภู และวิปากวิภวภู เป็นเครื่องเกิดในกามภพ...รูปภพ...อรูปภพ... ในความเกิดบ่อย ๆ ในความไปบ่อย ๆ ในความเข้าถึงบ่อย ๆ ในปฏิสนธิบ่อย ๆ ในการบังเกิดขึ้นแห่งอติภาพบ่อย ๆ¹²²

สำหรับพระอรหันต์ท่านไม่มีกิเลสแล้ว เหตุปัจจัยที่จะก่อให้เกิดวิภวภูไม่เกิดขึ้น การกระทำของพระอรหันต์จึงไม่เรียกว่ากรรม ดังทัศนะของพุทธทาสภิกขุว่า

การกระทำของพระอรหันต์ทุกอย่างทุกชนิดที่ทำการไป ก็เป็นเพียงกิริยา เพราะท่านไม่มีเจตนา ที่จะประสงค์อะไรด้วยกิเลสตัณหา จึงไม่มีเจตนาแห่งการกระทำกรรม เพราะฉะนั้นการกระทำของพระอรหันต์ จึงเป็นเพียงกิริยาไปหมด...ความเคลื่อนไหวของสิ่งที่ไม่มีความนึกคิด เช่น กิ่งไม้หักลงมาหรือว่า ลมพัดหน้าต่างปิด อย่างนี้เป็นต้น นี่ก็เป็นกิริยาการกระทำของคนเราตามธรรมดาแล้ว แต่ว่าไม่มีเจตนา ไม่มีความตั้งใจอะไรเลย เป็นการเคลื่อนไหวไปตามธรรมดา เช่น...การล้างหน้าแปรงฟันเพราะความเคยชินเป็นนิสัย¹²³

แสง จันทรงาม ได้ให้ทัศนะดังนี้

พระอรหันต์ยังมีการกระทำ การพูด และการคิด แต่การทำ พูด คิด นั้นไม่จัดเป็นกรรมที่จะก่อให้เกิดผลในภพใหม่ เพราะการกระทำนั้นขาดองค์ประกอบที่สำคัญคือกิเลส เมื่อไม่มีกิเลสเป็นแรงกระตุ้นการกระทำนั้น ๆ ก็เป็นแต่เพียง กิริยา หรืออาการ เท่านั้น แต่ทั้งนี้มิได้หมายความว่า พระอรหันต์พูดอะไรอย่างส่งเดช คงกระทำและพูดด้วยผลสำเร็จเป็นอย่างดี แต่ไม่ได้กระทำด้วยด้วยกิเลสเท่านั้น¹²⁴

¹²² ขุ. ม. 65/54/221.

¹²³ พุทธทาสภิกขุ, หลักปฏิบัติสำคัญในพุทธศาสนา, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, 2542), น. 106.

¹²⁴ แสง จันทรงาม, พุทธศาสนวิทยา, พิมพ์ครั้งที่ 4 (กรุงเทพมหานคร : ชีระการพิมพ์, 2545), น. 188.

ส่วน ะวี ภาวิไล มีทัศนะดังนี้

กิริยาจิตนั้น ก็โดยความหมายว่า เป็นเพียงกิริยาอาการตามธรรมชาติของจิตที่มีต่อ
อารมณ์ โดยปราศจากความยึดมั่นผูกพัน เจตนาเจตสิกในจิตประเภทนี้ จึงไม่เป็น
กรรมที่ยังให้ผลเป็นวิบากในอนาคตของตน¹²⁵

จากทัศนะทั้ง 3 นี้จะเห็นว่าการกระทำที่ไม่มีกิเลส คือการกระทำของพระอรหันต์ ซึ่งไม่
ก่อให้เกิดเป็นกรรม เพราะขาดองค์ประกอบคือกิเลส การกระทำลักษณะนี้จึงไม่จัดเป็นกรรม ส่วน
ประเด็นที่ให้ทัศนะแตกต่างกันไปคือ พุทธทาสภิกขุ ได้กล่าวถึงการกระทำของบุคคลทั่วไปที่มีการ
กระทำต่าง ๆ เช่นกิจวัตรประจำวันที่ทำจนชินเป็นนิสัย หมายถึงการกระทำทั่วไปที่ไม่มีความ
ตั้งใจจะให้เกิดความชั่วร้ายนั่นเอง สำหรับประเด็นนี้อาจมีคำถามว่าจะไปตรงกับกรรม 12 ในข้อ
ที่ว่า กุฏิตตาวาปนกรรม คือกรรมสักว่าทำ¹²⁶ หรือไม่ ในอรรถกถาได้อธิบายเพิ่มเติมว่า “กรรมนั้น
เป็นได้ทั้งกุศลและอกุศลในกรรมหนักและกรรมไม่หนัก กรรมใดหนักมีพหุมารดาเป็นต้นหรือ
มหัคคตกรรม (กรรมเกิดจากการได้มาน) กรรมนั้นแลให้ผลก่อน”¹²⁷ ซึ่งไม่ได้ให้รายละเอียด
มากกว่านี้ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต) อธิบายว่า “กตัตตกรรม”¹²⁸ กรรมสักว่าทำ กรรมที่
เป็นกุศลก็ตามอกุศลก็ตาม สักแต่ว่าทำคือไม่จงใจจะเป็นอย่างนั้นโดยตรง หรือมีเจตนาอ่อนไม่
ชัดเจน ย่อมให้ผลต่อเมื่อไม่มีกรรมอื่น”¹²⁹ ดังนั้นกุฏิตตาวาปนกรรม (กรรมสักว่าทำ) จึงแตกต่าง
จากการกระทำที่ไม่มีเจตนา เช่นการล้างหน้าแปรงฟัน ตามทัศนะของพุทธทาสภิกขุ

ดังนั้นเจตนาเจตสิกในจิตของพระอรหันต์จึงเป็นเจตนาเจตสิกที่ไม่จัดเป็นกรรม ตาม
ทัศนะของระวี ภาวิไล เพราะขาดเหตุปัจจัยในการกระทำกรรมและอีกประการหนึ่งคือ “ลำพังแต่
เจตนาเกิดร่วมกับจิต ก็ยังไม่สามารถให้สำเร็จเป็นกรรม ต้องมีเจตสิกต่าง ๆ คอยปรุงแต่งใจให้มี
อารมณ์ต่าง ๆ”¹³⁰ เจตนาเจตสิกในจิตของพระอรหันต์จึงมีลักษณะที่ไม่ก่อให้เกิดกรรมดังที่ได้แสดง
มานี้

¹²⁵ ระวี ภาวิไล, อุภิธรรมสำหรับคนรุ่นใหม่, น. 376.

¹²⁶ ชุ. ป. อ. 69/421.

¹²⁷ ชุ. ป. อ. 69/421.

¹²⁸ ในอรรถกถาเขียนว่า กุฏิตตาวาปนกรรม

¹²⁹ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์, น. 2.

¹³⁰ พระอาจารย์วัลลภ ชวนปญโญ, กฎแห่งกรรม (กรุงเทพมหานคร : สหธรรมิก,

3.4 วิเคราะห์ “เจตนา” ในพระไตรปิฎก

จากการที่ได้นำเสนอบทบาทของ “เจตนา” ในพระไตรปิฎก จะเห็นได้ว่า “เจตนา” ได้ถูกแสดงไว้ในลักษณะต่าง ๆ กล่าวคือ ในพระวินัยปิฎก มีบทบาทที่เด่นชัดในกรณีการปรับอาบัติ พระภิกษุที่ละเมิดพระวินัย ในพระสุตตันตปิฎกได้แสดงไว้ในหลักธรรมต่าง ๆ เช่น ในรูปของสังขารในชั้น 5 การใช้เป็นเกณฑ์ในการวินิจฉัยทางจริยธรรม ส่วนในพระอภิธรรมปิฎก แสดงไว้ในลักษณะองค์ประกอบของจิตหรือเจตสิก

การวิเคราะห์ “เจตนา” ในพระไตรปิฎกนี้จะได้นำประเด็นของเจตนาที่เกี่ยวข้องกับพระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก เพื่ออธิบายให้เห็นข้อวินิจฉัยเรื่องเจตนาว่ามีลักษณะที่แตกต่างกันอย่างไร

พระวินัยปิฎก ถ้าจะเปรียบเทียบกับกฎเกณฑ์ของสังคมแล้วอาจเปรียบเทียบกับกฎหมาย แต่พระวินัยเป็นกฎเกณฑ์ที่เป็นพุทธบัญญัติเพื่อให้พระภิกษุได้ประพฤติปฏิบัติอันเป็นลักษณะของสมณสาธูปที่ดั่งาม และเมื่อเกิดการล่วงละเมิดพระวินัยก็มีการปรับอาบัติ (ปรับโทษ) หนักบ้างเบาบ้างตามสิกขาบทที่ล่วงละเมิดนั้น การที่จะปรับอาบัติแก่พระภิกษุที่ละเมิดพระวินัย มีสิกขาบทจำนวนมากที่บ่งบอกว่าพระภิกษุมีความตั้งใจจะละเมิดจึงปรับอาบัติได้หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งว่า พระวินัยบางสิกขาบทถ้าพระภิกษุมีความตั้งใจจะล่วงละเมิดก็มีความผิดตามพระวินัย แต่ถ้ามิได้ตั้งใจหรือเจตนาที่จะล่วงละเมิดก็ไม่มีการปรับอาบัติถือว่ามิได้ประพฤติดังพระวินัย และการที่จะประพฤติดังพระวินัยนั้นลำพังจิตอย่างเดียวก็มิได้ปรับอาบัติหรือผิดพระวินัย

แต่ถ้าพิจารณาในแง่ของพระสุตตันตปิฎกและพระอภิธรรมปิฎกแล้ว ในกรณีของการที่จิตคิด กล่าวคือถ้าจิตคิดจะฆ่าผู้อื่น เพียงแค่คิดโดยมิได้แสดงออกมาเป็นกายกรรมหรือวจีกรรม ก็สามารถบอกได้ว่าเป็นอกุศลเจตนา เป็นความประพฤติชั่วทางใจ (มโนทุจริต) และเมื่อมองจากแง่ของพระอภิธรรมก็เป็นอกุศลจิต แม้ว่าในพระวินัยจะมีได้ถือว่าประพฤติล่วงละเมิดก็ตาม เพื่อให้เห็นประเด็นต่าง ๆ ชัดเจนขึ้นจะได้ยกตัวอย่างกรณีต่อไปนี้

1) กรณีมิได้เจตนา (ไม่ตั้งใจ)

ภิกษุ ก สังเกตเห็นว่าภายในวัดเกิดไฟฟ้าดับ ภิกษุ ก จึงเดินสำรวจว่าสาเหตุของไฟฟ้างดับเกิดจากอะไร จึงพบว่าการตัดกระแสไฟฟ้าโดยการปิดไฟฟ้าที่สวิตช์หลัก (switch board) ภิกษุ ก เห็นดังนั้นจึงทำการเปิดไฟฟ้าโดยมิรู้ว่า ภิกษุ ข กำลังต่ออุปกรณ์ไฟฟ้าอยู่ที่กุฏิหลังหนึ่ง ดังนั้น เมื่อภิกษุ ก เปิดไฟฟ้า จึงส่งผลให้ภิกษุ ข ถูกกระแสไฟฟ้าดูดจนมรณภาพโดยที่ภิกษุ ก มิได้มีเจตนา

2) กรณีเจตนาร้าย

ภิกษุ ก เป็นพระลูกวัดแห่งหนึ่ง มีความปรารถนาจะเป็นเจ้าอาวาส ได้หาวิธีเพื่อกำจัดเจ้าอาวาส จึงนำยาพิษใส่ในกระป๋องเครื่องดื่มแล้วให้คนนำไปถวายเจ้าอาวาส เมื่อเจ้าอาวาสฉันเครื่องดื่มนั้นแล้วก็ได้มรณภาพ สมความตั้งใจของภิกษุ ก

3) กรณีเจตนาร้ายแต่ผลลัพธ์ดี

ภิกษุ ก มีความโกรธแค้นภิกษุผู้ชราภาพรูปหนึ่ง แต่การที่ภิกษุ ก จะไปทำร้ายภิกษุชรา รูปนั้นก็กลัวว่าตนเองจะถูกลงโทษหรือตำหนิจากคนอื่นจึงใช้อุบายโดยเห็นว่าภิกษุชรา รูปนั้นเป็นผู้ที่มีจิตอ่อนไหวง่าย จึงนำหนังสือที่มีรูปภาพและคำบรรยายเกี่ยวกับความตายไปวางไว้เพื่อให้ภิกษุชราได้อ่านและเข้าใจว่าเมื่อได้อ่านแล้วจะส่งผลให้เกิดการตรอมใจไม่นานคงจะมรณภาพไปเอง แต่ผลปรากฏว่าเมื่อภิกษุชราได้เห็นภาพและได้อ่านแล้วกลับส่งผลดีทำให้เข้าใจในหลักธรรมเรื่องไตรลักษณ์และละความยึดมั่นในบางอย่างได้ ทำให้สุขภาพจิตของภิกษุชราดีขึ้น

จากกรณีตัวอย่างที่ได้นำมาเสนอนี้ กรณีแรกมิได้ตั้งใจหรือไม่เจตนา การที่ภิกษุ ก เปิดสวิตช์ควบคุมกระแสไฟฟ้าส่งผลให้ภิกษุ ข ถูกไฟฟ้าดูดถึงกับมรณภาพ สำหรับการวินิจฉัยในพระวินัยจะไม่มี การปรับอาบัติ เนื่องจากไม่มีความตั้งใจ แต่ถ้าวินิจฉัยจากมูลเหตุของการกระทำในพระสูตรต้นปิฎกจะเห็นว่ามูลเหตุที่สังเกตได้คือ ภิกษุ ก มีความบกพร่อง ขาดความรอบคอบ ไม่ได้ใช้หลักโยนิโสมนสิการ และเมื่อพิจารณาจากอกุศลมูล (มูลเหตุของความชั่ว) ที่เด่นชัดคือ ความหลงหรือความไม่รู้เป็นลักษณะของโมหะ เช่นเดียวกับในพระอธิธรรมปิฎกคือการที่ภิกษุ ก กระทำนั้น แม้ว่ามีได้เจตนาที่จะฆ่า แต่ ภิกษุ ก ประกอบด้วยโมหมูลจิต เป็นจิตที่ไม่รู้ ขาดการพิจารณาให้รอบคอบ ถ้าหากว่าภิกษุ ก มิได้ถูกโมหะเข้าครอบงำ คงจะตั้งข้อสังเกตว่า การที่มีคนไปตัดกระแสไฟฟ้าคงจะมีเหตุผลบางอย่าง หรือถ้ามีความรอบคอบก็อาจสำรวจจุดทุกจุดให้เกิดความแน่ใจเสียก่อน แล้วจึงตัดสินใจเปิดกระแสไฟฟ้า

กรณีของเจตนาร้ายในพระวินัยปิฎกมิได้ตัดสินแน่นอนตายตัว คำว่ามิได้ตัดสินแน่นอนตายตัวนี้ หมายถึง การพิจารณาจากผลของการกระทำประกอบด้วย ถ้าผลการกระทำสมตามเจตนา เช่น กรณีของภิกษุ ก ที่ได้ยกตัวอย่างนั้น ได้นำยาพิษใส่ลงไปในกระป๋องเครื่องดื่ม เมื่อเจ้าอาวาสฉันเข้าไปก็มรณภาพนี้ เรียกว่า สมตามเจตนา ภิกษุ ก ก็ถูกปรับอาบัติปาราชิก แต่ถ้าสมมติว่าเพียงแค่คิดโดยยังมีได้ลงมือกระทำก็ไม่มี การปรับอาบัติ เนื่องจากในพระวินัยลัทธิจิตอย่างเดียว ไม่มีการปรับอาบัติ ยกเว้นจิตประกอบกับกายหรือวาจา ในกรณีของเจตนาร้ายคือเจตนาที่จะฆ่า แต่ไม่สมตามเจตนาคือยังไม่ได้ตายก็เป็นเพียงอาบัติอุลลัจจัย เช่น การให้ยาพิษ ถ้าให้ด้วยคิดว่า จะให้ผู้กินยาพิษนี้ตาย หรือด้วยคิดว่า ผู้นี้จะกินยาพิษนี้แล้วตาย ถ้าเขาตาย ต้องปาราชิก ถ้าเขาไม่ตาย ต้องอุลลัจจัย¹³¹ จะเห็นได้ว่าการวินิจฉัยในการปรับอาบัติถ้ามีเจตนาร้าย พิจารณาผลของ

¹³¹ วิ. มห. 2/210/283.

การกระทำเป็นองค์ประกอบด้วย ในกรณีนี้ถ้าพิจารณาจากพระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก ก็อาจพิจารณาในประเด็นของการเป็นบาปมากเป็นบาปน้อย กล่าวคือ การฆ่าไม่ว่าจะเป็นมนุษย์หรือสัตว์เดรัจฉาน พิจารณาจากขนาดของสัตว์ ส่วนมนุษย์พิจารณาว่ามีคุณมากหรือน้อย ดังทัศนะว่า

การฆ่าสัตว์ใหญ่ย่อมบาปมากกว่าสัตว์เล็ก เพราะความพยายามในการฆ่ามีมากกว่า รุนแรงกว่า เจตนาที่รุนแรงกว่า บุคคลยิ่งมีคุณมากเท่าใดบาปในการฆ่าก็ยิ่งเพิ่มขึ้นเท่านั้น ตัวอย่างการฆ่าพระอรหันต์ย่อมบาปมากกว่าคนสามัญ การฆ่าบิดามารดาย่อมบาปมากกว่าการฆ่าคนทั่วไป¹³²

จะเห็นได้ว่าการวินิจฉัยในพระวินัยปิฎกมุ่งไปที่การปรับอาบัติ ส่วนการวินิจฉัยในพระสุตตันตปิฎกและพระอภิธรรมปิฎก พิจารณาว่าเป็นบาปมากหรือน้อย ถ้าจะกล่าวในแง่ของเจตนาแล้วกล่าวได้ว่าถ้าเจตนาที่ประกอบด้วยอกุศลเจตณาน้อย ก็เป็นบาปน้อย ถ้าอกุศลเจตนามากก็บาปมาก

กรณีเจตนาร้ายแต่ผลลัพธ์ออกมาดีนั้น ในพระวินัยปิฎกมีการวินิจฉัยจากผลของการกระทำด้วย ลำพังเพียงแต่จิตคิดอย่างเดียวโดยที่ไม่มีกายหรือวาจาเข้าไปประกอบด้วยในพระวินัยก็ไม่ปรับอาบัติ แต่ในกรณีของการยกตัวอย่างที่ภิกษุ ก ต้องการให้ภิกษุชรามรณภาพนั้น ถือว่ามีอกุศลเจตนาและใช้ความพยายามโดยการนำหนังสือที่มีภาพและการบรรยายถึงความตายแต่ผลลัพธ์ไม่เป็นไปตามเจตนาของภิกษุ ก กรณีนี้ถือว่าขาดองค์ประกอบของการกระทำปาณาติบาต คือ สัตว์มิได้ตายเพราะความพยายามนั้น ในแง่ของพระสุตตันตปิฎกและพระอภิธรรมปิฎกถือว่ามิบาปแต่น้อย เนื่องจากใช้ความพยายามน้อย เจตนามิได้รุนแรง และผลลัพธ์คือภิกษุชรามิได้มรณภาพเพราะความพยายามนั้น

เหตุผลที่ผู้วิจัยได้ยกกรณีตัวอย่างนี้เพื่อให้เห็นการพิจารณาการกระทำจากพระไตรปิฎก ทั้งพระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎกและพระอภิธรรมปิฎก ว่าการวินิจฉัยการกระทำโดยมีเจตนาเป็นตัวนำนั้นมีลักษณะอย่างไร ดังที่ได้กล่าวแล้วว่าเจตนารมณ์ของพระวินัยที่เป็นบทบัญญัติในส่วนของศีล เพื่อป้องกันหรือควบคุมกายกับวาจาไม่ให้เบียดเบียนตนเองและผู้อื่น การที่ภิกษุประพฤติมโนทุจริตอย่างเดียวโดยที่ไม่ประกอบกายทุจริตหรือวจีทุจริตในทางพระวินัยก็ได้ปรับอาบัติ แต่ถ้าเกิดคำถามว่า ภิกษุที่มีได้ละเมิดพระวินัย จะเป็นผู้ที่ประกอบด้วยกุศลธรรมสมบูรณ์หรือไม่ ในประเด็นนี้ผู้วิจัยยกตัวอย่างเช่น ภิกษุรูปหนึ่ง เห็นทรัพย์ของบุคคลอื่น จึงมีจิตคิดจะลักมาเป็นของตนเอง แต่ยังมีได้ลงมือกระทำทางกายหรือทางวาจา ถือว่า ภิกษุรูปนั้นมีได้ล่วงละเมิดพระวินัยในสิกขาบทที่ 2 แห่งปาราชิก ที่ว่าด้วยภิกษุถือเอาของที่เจ้าของไม่ได้ให้ได้ว่าค่า 5 มาสก แต่การที่

¹³² วศิน อินทสระ, สังฆะอันประเสริฐ, พิมพ์ครั้งที่ 5/2537 (กรุงเทพมหานคร : เคล็ดไทย, 2537), น. 186.

ภิกษุรูปนั้นมีจิตคิดจะลักถือเป็นมโนทุจริต เป็นความชั่วที่เกิดขึ้นทางใจจัดเป็นมโนกรรมและในแง่ของพระอภิธรรมก็เป็นอกุศลจิต

ดังนั้นจึงสรุปได้ว่า เจตนาในพระวินัยปิฎกเป็นเจตนาทางใจที่ประกอบกับเจตนาทางกายหรือทางวาจา ที่จะพิจารณาในการปรับอาบัติกับพระภิกษุที่ประพฤติดะเมิดพระวินัย ลำพังเพียงแค่เจตนาทางใจอย่างเดียวในการคิดล่องละเมิดไม่มีการปรับอาบัติ การที่มีได้ปรับอาบัตินี้ดังกล่าวนี้นี้ได้หมายความว่า การประพฤติชั่วทางใจอย่างเดียวจะมีความถูกต้อง เนื่องจากการพิจารณาเจตนาในพระสูตรต้นตอปิฎกและพระอภิธรรมปิฎก การประพฤติชั่วทางใจ จัดเป็นมโนทุจริต เป็นอกุศลจิตที่เป็นเจตนาทางใจ แม้ว่าจะไม่เป็นเจตนาทางกายและวาจาก็ตาม

ในประเด็นที่กล่าวว่าลำพังเจตนาทางใจที่จะล่องละเมิดพระวินัย ไม่มีการปรับอาบัตินั้น อาจเกิดข้อสงสัยว่าในบรรดากรรม 3 ประการ คือ กายกรรม วจีกรรม และมโนกรรม ปรากฏว่าในพุทธจริยศาสตร์เถรวาทยอมรับว่า มโนกรรม หรือการกระทำทางใจ หรือเจตนาทางใจร้ายแรงที่สุด ดังพุทธพจน์ว่า “เราบัญญัติมโนกรรมว่ามีโทษมากกว่าในการทำบาปกรรม ในการเป็นไปแห่งบาปกรรม เราจะบัญญัติกายกรรม วจีกรรมว่ามีโทษมากเหมือนมโนกรรมหามิได้”¹³³ เมื่อเป็นเช่นนี้ทำไมในพระวินัยจึงไม่มีการปรับอาบัติผู้ที่มีเจตนาล่องละเมิดลำพังจิตอย่างเดียว สำหรับประเด็นนี้ผู้วิจัยมีทัศนะว่า พระวินัยอยู่ในระดับศีล ดังที่กล่าวแล้วว่า ศีล เป็นการควบคุมกายและวาจาให้เป็นปกติ มิให้เบียดเบียนตนเองและบุคคลอื่น ซึ่งมีได้มีความหมายครอบคลุมในการควบคุมจิต และการที่ยอมรับว่ามโนกรรมเป็นบาปกรรมที่ร้ายแรงกว่ากายกรรมและวจีกรรมนั้น เพราะเหตุว่า กายกรรมและวจีกรรม ย่อมมีมโนกรรมประกอบอยู่ด้วย คือ การที่มีเจตนาทางใจย่อมส่งผลให้เกิดเจตนาทางกายและทางวาจา เช่น การที่เราจะทำร้ายหรือพูดจาให้ร้ายใครย่อมเกิดจากมโนกรรมก่อน ถ้าควบคุมให้อยู่ในกรอบของเจตนาทางใจอย่างเดียวเพียงแค่นี้ก็ไม่มีการปรับอาบัติ แต่ถ้าเมื่อเกิดเจตนาทางใจแล้วขยายออกมาทางกายและวาจาจึงมีการปรับอาบัติ

อย่างไรก็ตาม เรื่อง “เจตนา” ตามทัศนะทางจริยศาสตร์ทั่วไปมักจะยกมาเป็นประเด็นในการตัดสินทางจริยธรรม ดังนั้นในบทต่อไปผู้วิจัยจะได้นำเสนอทัศนะทางจริยศาสตร์ 2 แบบ คือ แบบที่ตัดสินทางจริยธรรมจากมูลเหตุหรือเจตนาในการกระทำ โดยมิได้คำนึงถึงผลของการกระทำ และอีกแบบหนึ่งคือการตัดสินทางจริยธรรมจากผลของการกระทำ โดยมิได้คำนึงถึงมูลเหตุหรือเจตนาในการกระทำ จากนั้นจะได้นำกรณีต่าง ๆ อันเป็นประเด็นปัญหาทางจริยธรรมเพื่อนำหลักการเรื่อง “เจตนา” ไปประยุกต์ใช้ในการตัดสินทางจริยธรรมต่อไป

¹³³ ม. ม. 20/64/114.